

Herbert Tampere, Oskar Loorits, Samuel Sommer,
pildiallkirjas nimetuks jäetud kaastöölised ning rahvaluulevihikud.
Foto: Samuel Sommer 1.04.1933. a. ERA, Foto 34.

Kellele kuulub seto pärimus? Samuel Sommeri rahvaluulekogu loost ja retseptsioonist

Andreas Kalkun

Rahvalaule mõnest andmebaasist või väljaandest lugedes võib ununeda, et kunagi olid need ekraanil või paberil olevad tekstid laulud, mida laulsid mingil kindlal hetkel väga konkreetset luust ja lihast inimesed. Lisaks laulikule ja laulmise kontekstile, mis tekstide varju on jäänud, võib tekstiks muudetud laulude juures ununeda ka, et iga tekst pärineb teatud kogumist ja teatud kogujalt. See aga, kes või kuidas konkreetse laulu on kogunud, pole sugugi tähenduseta ega tähtsuseta teave. Pärast laulude algsest kontekstist eraldamist rahvalaulud rekontekstualiseeritakse, nende uueks kontekstiks saavad teised tekstid, mis on juhtunud nende lähedusse, ning neid arhiivitekstiks muutunud laule hakkavad mõjutama uurijate hinnangud nende esitajatele, aga ka kogujatele ja kogule, millesse laulud on sattunud.

Mõnikord, kui mõni kogu või koguja on mingil põhjusel folkloristide poolt eriliselt stigmatiseeritud ja häbimärgistatud, tuleks muidugi teksti kontekstist vabastamine kasuks, et näha tekstikogumis leiduvat

* Uurimus on seotud sihtfinantseeritava teadusteemaga SF0030180s08 ning ETFi grandiprojektiga nr. 7795.

materjali uue pilguga. Enamasti tasub aga ikka uurida, kuidas ja miks mingi rahvaluulekogu on loodud; kes on kogunud, millise eesmärgiga ja milline poliitika või millised ideoloogiad on kogumist toetanud. Rahvaluulekogud on väga erinevad ning tegemist pole sugugi neutraalsete kogumitega. Kogujad on alati ka valijad või suisa kaasautorid ning rahvaluulekogud on väga subjektiivsed valimid, mis toetavad mingit kindlat ideoloogiat ning saavadki esitada vaid selgelt subjektiivse representatsiooni pärimuse lõpmatust hulgast.

Eesti folkloristika ajalugu väärrib põhjalikumat läbivalgustamist kui pelgalt suurte institutsioonide ajaloo lineaarse järgnevuse skitseerimine.¹ Olulised on ka tuleviku seisukohast marginaalsemate jõudude hargnemised ja kokkupuuted narratiivi pealiiniga, teostamata jäänud või luhtunud projektid edukate ideede kõrval, vaid kavatsusteks jäänud institutsioonid, aga ka sel kujuteldaval areenil tegutsevate “tähtsate” ja “vähemtähtsate” isikute suhetevõrk. Eesti folkloristika lugu pole lihtne ja üheplaaniline narratiiv, vaid paljuharuline erinevate huvide ja kultuuripoliitikate pidevas mõjusfääris tekkinud moodustis. Retoorika, mida on erinevatel aegadel kasutatud ja mille abil mingid isikud või institutsioonid on end kehtestanud, tasub uurimist, sest on selge, et nii nagu kellegi otsene tegevus, on ka teatud tüüpi keelekasutus aidanud paika panna, kinnitada ja taastoota olulisi võimusuhteid ja hierarhiaid. Suure narratiivi jaoks marginaalsete või destruktiivsete ja näiliselt mitte kuhugi viivate kõrvalteede uurimine võib aidata meid uue pilguga näha täna neutraalsete ja peaaegu üldaktsepteeritavatena mõjuvaid suhtumisi ja justkui kivvi raiutud teadmisi. Jälgin korduvaid metafoore ja kujutluspilte, mille tekstist teksti kordumine näib kinnitavat nende olulisust ning kommunikatsiooni- ja mõtteviiside vahelist seost.²

Mõistmaks Samuel Sommeri rahvaluulekogu positsiooni eesti folkloristikas, analüüsin kogude sünni ja arhiivi andmisega seotud tekste ja dokumente. Eeldan, et tolleaegsete intiimsete ja avalike dokumentide uuestilugemine võiks heita valgust retoorikale ja ideoloogiatele, mis

¹ Teadusharude ajaloo uut moodi uurimise tähtsusest ja valgustuslikkusest vt. ka Foucault 2005: 11–13 ja Briggs 1993: 388–389.

² Kommunikatsiooniviiside ja eriti metafooride uurimise olulisust ajaloolaste ja sotsiaalanthropoloogide jaoks on rõhutanud oma kirjutistes ka Peter Burke (vt. nt. Burke 2006: 188–190).

valitsesid 1920.–30. aastate eesti folkloristikas. Minu vaatepunkt Sommeri-peatükile eesti folkloristika ajaloos on seto rahva keskne ning seetõttu olen rõhutatult esile tõstnud ka mõningaid setode ja nende pärimusega seotud probleeme, mis polnud küll käsitletavate diskussioonide toimumise ajal arutluste teemaks. Minu eesmärk on uurida Sommeri kogu loomise lugu ja retseptiooni ning eriti suurt tüli, mille tõttu jõudsid Sommeri rahvaluulekogu viimased 300 vihikut Eesti Rahvaluule Arhiivi valdustesse alles pärast Samuel Sommeri surma. Tüli põhjuseks näib olevat Oskar Looritsa kriitika Piirimaade Seltsi tegevuse aadressil, mis võis olla üheks Sommeri vallandamise ja seltsi rahaasjade ümberkorraldamise põhjuseks. Igatahes lõpetas Samuel Sommer 1930. aastate keskel koostöö Eesti Rahvaluule Arhiiviga ega deponeerinud oma kogutud materjali enam sinna. Selle tagajärjeks oli kurioosne olukord, kus ERA nõudmisel võeti lühiajaliselt Sommeri kõik seni veel üle andmata rahvaluulekogud muinsuskaitse alla.

Järgnev käsitlus on põhiosas pigem temaatiline kui kronoloogiline, esmalt annan ülevaate Samuel Sommeri folkloorikogumise algusest ja n.-ö. kogujaks kujunemisest, seejärel puudutan erinevaid Sommeri seto rahvaluulekogu sünni ja loomisega seotud küsimusi. Seoses Sommeri ja ERA konfliktiga tutvustan ka mõningaid eesti folkloristika narratiivis korduvaid retoorilisi võtteid ja motiive, tutvustan ERA ja Sommeri kohtuasja ning lõpuks puudutan põgusalt fundamentalsemaid setode ja nende rahvaluule kogumisega seotud probleeme, mis nagu öeldud, jäävad kõnealuse konflikti kontekstis küll eksplitsiitselt avaldumata. Kuna sündmuste käik on komplitseeritud, osalejate isiklike suhete soojenemiste ja jahenemiste loogika ning suhtlusvõrk keerulisem, kui lineaarse narratiiviga võimalik edasi anda, siis polegi minu käsitlus päris kronoloogiline. Sündmuste temaatilise esituse tõttu leidub järgnevas loos mitmeid ettehüppeid ja tagasivaateid.

Kuna enamik sündmuste käiku valgustavatest materjalidest pärineb ajakirjandusest, isiklikest kirjadest ja dokumentidest, mis pole avalikusele kergesti kättesaadavad, siis olen neid küllaltki palju tsiteerinud, et tutvustada allikaid; refereerimine ühtlustaks ja neutraliseeriks ka kirjutajate tähendustest ja metafooridest tulvil keelt.

Sommer Hurda ja Eiseni kaastöölisena

Nagu paljud rahvuslikult meelestatud noored eesti mehed 19. sajandi lõpus, sai ka Samuel Sommer innustust Jakob Hurda üleskutsetest talle rahvaluulet saata ning temast sai Hurda korrespondent. Samal ajal tegi Sommer koostööd Matthias Johann Eiseniga ning saatis kirjapanekuid temagi korjandustele. Sellises tegevuses polnud midagi ebatavalist, samaaegselt nii Hurda kui Eiseniga koostööd teinud rahvaluulekogujaid on hulgaliselt.³ Sommer saatis Hurdale kaastöid aastatel 1894–1902 ning Eisenile aastatel 1893–1901. Ühtekokku on Sommer saatnud Hurdale 335 lehekülge rahvaluulet ja Eisenile 32. Noore Sommeri kogumisharrastuse katkestas mõneks ajaks tema siirdumine Peterburi ülikooli juuraõpingutele. Ühes vanemas eas kirja pandud memuaarses tekstis vaatab Sommer tagasi oma pärimusekorjamise algusele ja kirjeldab enda rahvaluulest teadlikuks saamist järgnevalt:

Meie perekonnas loeti järjekindlalt ajalehte, peaaesjalikult Postimeest. Postimehe kaudu saingi teada, et muinasjuttudel, lauludel, mälestustel jne olla suur tähtsus, et neid soovitakse kirja panna ja kogutakse kokku. Selgus, et korjajaid on kaks J. Hurt ja M. Eisen. Et vanavara mind üldse väga huvitas, siis hakkasin ka koguma muinasjutte, laule, mõistatusi, vanasõnu ja mis aga pihku puutus ja saatsin vahel Hurtile ja vahel jälle Eisenile. Eisen saatis mul vahel nagu tasuks mõne väikse raamatu ja see mulle meeldis väga, – olin ju siis veel koolipoisikene. Ka saatis mulle vahel mõne kaardikese, kus andis juhutust, kuidas tuleks vanavarakorjamist toimetada.

Sommer 1938: 120; vt. ka EK1A, f. 235, m. 20:11, l. 1.

Koos rahvaluulesaadetistega saatis Samuel Sommer Hurdale ja Eisenile ka kirju,⁴ millest õhkub noore inimese tõelist respekti kogumistöö organisatorite suhtes. Sommer palub neis kaaskirjades sageli vabandust

³ Näiteks on Rein Saukas välja selgitanud, et enam kui pooled Eisenile mõistatusi saatnud korrespondentidest saatsid neid ka Hurdale. Süstemaatiline oli ka sama materjali saatmine mõlemale kogujale (vt. Saukas 2005: 59–60).

⁴ Hurda rahvaluulekogus säilitatakse Samuel Sommeri seitsset kirja Jakob Hurdale aastatest 1894–1901. Eiseni kogus leidub kolm Sommeri kirja Eisenile aastaist 1893–1901.

võimalike vigade pärast, vabandab oma vähese hariduse pärast ja palub juhiseid kogumistööks. Nagu kirjavahetusest nähtav, on 22-aastane Sommer tuttav Hurda kasutatud metafoorikaga ning tarvitab tähendus- test laetud troope, nt. “killud”, “suur ehitus”, mis viitavad, et Sommer tunneb selleaegseid pärimust puudutavaid seisukohti (vt. Kalkun 2006).

Kõrgesti austatud Rahvamees! Juba ammugi tahtsin ma mõned materjali killud ka teie suure ehituse tarvis kokku koguda, aga isesuguste põhjuste pärast jäi mõte teoks tegemata. Nüüd on mul korda läinud natukene vana- vara korjata, millest ihe näputäie julgen Teie Kõrguselle saata prooviks. Olen ju vähese – õigemini öelda pia ilma hariduseta: sellepärast keel vigane, kiri sant ja lahtuskunst sellel põllul vähe tuttav. Kuid ometi selle vanasõna põhjusel: “Julge pääle hakkamine on enam kui pool võitu!” jul- gesin esimesed sammud sellel põllul astuda ja nagu nimetasin ihe näpu- täie omast korjandusest Teile prooviks saata.

H II 50, 515 < Torma khk., Lohusuu – S. Sommer (1894).

Eesti folkloristika ajaloo käsitlustes on ikka rõhutatud, et Hurda juhti- misel toimuv rahvaluulekogumine oli vabatahtlik ja ilma palgata tehtav isamaatöö (vt. nt. Põldmäe 1986: 726; Pino 1990a: 2; Tampere 2009: 215). Kaastöölistele olid tasuks ja tunnustuseks Hurda tänusõnad aru- annetes, aga ka isiklikud tänukirjad ning sadades eksemplarides välja saadetud Hurda pühendusega näopildid (Põldmäe 1986: 726). Kahjuks pole küll säilinud ühtki Hurda isiklikku kirja Sommerile, kuid ajakir- janduses ilmunud rahvaluulekogumise aruannetes kiidab Hurt mitmel puhul Sommerit. Näiteks 1895. aasta veebruaris 110. aruandes:

Materjal on õige ja kaunis. Saadame tänu vasta. Soovitud kiri on aja kit- sikuses saatmata jäänud, saab aga nüüd tulema.

Pino 1990b: 2.

Ka 1895. aastal 113. aruandes leidub lahke kommentaar Sommeri saa- detiste kohta:

Viiet kuni üheksat korda saatis Samuel Sommer Tõrma kihelkonnast. Usin ja tänuvääriline töö. Kõige enam rõõmustasime Teie vana usu rohkusest. See materjal kannab ikka kõrgemale kerkimist, sest seda on rahval palju. Koguge veel lahkesti.

Pino 1990b: 2.

Üliõpilasena Peterburis huvitus Sommer eestlaste asundustest Venemaal ja kavatses kirjutada uurimuse, mis käsitleks kõiki tolleaegseid eesti asundusi. Sommer lõpetas ülikooli Peterburis 1911. aastal, 1921. aastal pöördus ta tagasi Eestisse ja asus tööle siseministeeriumisse, hiljem sai temast Piirimaade Seltsi sekretär. Piirimaade Seltsi eesmärgiks oli Tartu rahu tulemusena Eesti Vabariigi koosseisu liidetud Narva-taguste alade ja Petserimaa administratiivne ja kultuuriline edendamise. Petserimaal pandi Piirimaade Seltsi algatusel 1921. aastal setodele perekonnanimed,⁵ ühtlasi püüti setosid igati integreerida eesti ühiskonda. Suureks eesmärgiks oli näiteks uue kalendri kasutusele võtmine (mis pole Setomaal siia maani õnnestunud) ning vene-seto segakoguduste lahutamine. Et setode ja venelaste jumalateenistused toimuksid eraldi, oli kavas ehitada mitmeid setode kirikuid, aga see jäi nii mõneski kohas rahapuudusel teostamata. Piirimaade Seltsi eestvõttel ehitati Petserisse ka luteri kirik, samuti organiseeriti setodele pühapäevakoole, korraldati I Seto kongress ja laulupidu ning organiseeriti mitmeid kursusi, et “edendada setode kultuuri” (vt. ka Lõuna 2003; Jääts 1998).

Sommeri kogu sünnist

Alates 1926. aastast alustati aga Sommeri ja Piirimaade Seltsi poolt seto rahvaluule korjamise aktsiooniga.⁶ Esialgu polnud piisavalt rahastust ega oskajaid rahvaluulekogujaid, kuid ajapikku läks kogumistöö hoogsalt käima. 1928. aastal olevat ka Eesti Rahvaluule Arhiiv pöördunud Piirimaade Seltsi poole, et see ühendaks oma instruktorite muu tööga ka “rahvaluuleliste teadete hankimise” Setomaalt (vt. Väljavõtteid 1937: 72). Sommer on hiljem mitmel puhul meenutanud, kuidas Piirimaade Seltsi toel rahvaluulekorjamine alguse sai.

⁵ Villem Ernits märgib Sommeri nekroloogias, et ta on Sommeriga koos andnud nime Petserimaal ja Narva-tagustes valdades ligi 60 000 isikule, mille tõttu olevat Sommerit Setomaal hüütud “ristiisaks” ja “apostliks” (Ernits: 1940: 8).

⁶ Detailsema ülevaate Sommeri rahvaluulekogu sünnist annab Rein Saukas “Eesti mõistatuste allikaloo” (vt. Saukas 2007).

Juba 1925 a. lepiti prof. Eisen'iga kokku, et tema annab vanavara korjamiseks juhtnööre ja muretseb kulude eest,⁷ millega ta seotud on, kuna Piirimaade seltsi hooleks jääb isikute leidmine, kes setu keelt põhjalikult tunnevad ja valmis on vanavara korjama. Sarnased isikud said leitud, kuid abirahade puudusel jäi vanavara korjamine ära. Ainult paar Setu haritlast töötasid kuu aega nimetatud alal. Aruande aastal oli vanavara korjamiseks abiraha, kuid ei leitud tarvilikul määral korjajaid, kuid siiski sai Mäe vald Setumaal sõnalisest vanavarast tühjaks korjatud. Nimetatud töö jätkub järgmisel aastal.

Aruanne Piirimaade Seltsi tegevuse üle 1. jaanuarist kuni 31. detsembrini 1926 a., ERA, f. 1108, n. 4, s. 726, l. 719b, 720.

Dr. J. Hurt on avaldanud 3 suurt köidet setukeste laule. Kui tulin Setumaale, siis paistis mulle, et laulude kogumistööd siin võiks veelgi jätkata. Pidasin läbirääkimisi prof. M. J. Eiseniga ja haridusministeeriumiga seks summade saamise üle. Viimati haridusminister J. Lattik määraski selleks toetust ja kogumistöö algas. Mõnelt poolt avaldati küll arvamist, et Hurt on kõik ära kogunud, kuid töötades selgus mulle varsti, et siin on veel väga palju meie rahvaluulevara, mis vajab paberile panemist.

“Mälestussammas eesti rahvalaulikuile. Setu rahvalaulud antagu trükki. Muinsuskaitset kasutatakse mõnikord töötakistuseks. Samuel Sommeri 10 aastase rahvaluule kogumisjuubelilt.” – Postimees nr. 94, 6.4.1936, lk. 2.⁸

Esimese aasta (1926) jooksul saadi vaevalt 367 lehekülge rahvalaule. Kogu see ainesik oli kolme setu tütarlapse: Natalie Palo, Ekaterina Põllula ja Evdokia Rømmeli käega kirjutatud 12 rahvalaulikult. Kui sellise tempoga oleks tööd edasi jätkatud, siis oleks see nõudnud 326 aastat, et jõuda praeguste tulemusteni.

⁷ Eisen lootis tõenäoliselt Sommeri kaastööliste finantseerimiseks raha saada Eesti Kirjanduse Seltsilt, s.t. samast allikast, mis tema stipendiaate rahastas. Eisen ei suutnud Sommeri kaastöölistele raha leida, kuid hakkas Sommeri innust inspireerituna oma stipendiaate Setomaale saatma. Kaks Sommeri esimest kaastöölist Vassili Kalle ja Eudokia Rømmel annavad oma korjandused Eiseni stipendiaatide kogusse ja saavad kogumistööks EKSil raha (vt. Saukas 2007: 61–63).

⁸ Kuna suur osa käesolevas kirjutises tsiteeritavaid ajaleheartikleid on ilmunud anonüümsetena või ainult autori nimetähtedega märgistatuna, on päevalehtedes ilmunud tekstide enamasti väga ilmekad pealkirjad ning viited toodud kohe tsitaatide all, mitte artikli lõpus koos muude allikatega.

““Setu vanavara” – kõige suurem rahvaluule kogu maailmas. 120.000 lehekülge käsikirja. Kui alul paistis töö lootusetuna. Samuel Sommeri hiigeltöö. 10 aastat “Setu vanavara” korjatud.” – Postimees nr. 92, 4. 4.1936, lk. 5.

Kui haridusminister Jaan Lattik lisab Piirimaade Seltsi eelarvesse rahvaluule kogumise, siis nimetatakse tegevust tolleaegsele rahvaluulekontseptsioonile iseloomulikult “järelkorjamiseks” (vt. Saukas 2007: 63), s.t. Hurdal üles kirjutamata jäänud pärimuse kokkukogumiseks. Samuel Sommer küll mõistab, et Jakob Hurt pole suutnud Setomaad rahvaluulest “tühjaks korjata” (vt. ka Sommer 1938: 121), kuid nähtavasti on ka talle tuntud käsitlus rahvaluulest kui vanavarast, mida juurde ei teki ning mille riismed tuleb kokku koguda, kui ta ühes juba eelnevalt tsiteeritud kirjutises räägib Mäe valla tühjaks korjamisest.⁹ Mitmetes kirjutistes maalibki Sommer eksootilise pildi Setomaast kui elavast muuseumist, kust veel enne lõplikku rikkemist võib lademetes vanavara kokku koguda.

Setumaal püsivad veel meie esivanemate viisid ja kombed, kantakse rahvariideid ning lauldakse rahva laule. Setumaad võib õigusega kutsuda elavaks rahvamuuseumiks. Siin on veel avarad võimalused ainelise ja sõnalise vanavara korjamiseks. Selle peale on ka meie folkloristide tähelepanu juhitud.

Aruanne Piirimaade Seltsi tegevuse üle 1. jaanuarist kuni 31. detsembrini 1926 a., ERA, f. 1108, n. 4, s. 726, l. 719b, 720.

Setumaad võib veel õigusega elavaks muuseumiks ja vanavara aidaks nimetada. Vanemad jutustavad lastele vanu jutte ja laulikud leelutavad rahvalaule. Kuna nooremad, kes koolis juba õppinud, rahvalaulust suuremat ei hooli ja vanemad laulikud aegamööda manalasse varisevad, siis ei näe ka Setumaal rahvaluulel enam pikka iga olema. Et rahvaluulet kadumise eest hoida, selleks on Piirimaade Selts hulga noori setu haritlasi-üliõpilasi ja keskkooli kasvandikke vanavara korjamise alal tööle rakendanud, kes läinud aasta jooksul umbes 80.000 rea ümber rahvalaule

⁹ Ka 1932. aastal on Sommer oma kogude ERAsse deponeerimise puhul ilmunud ülevaateartiklis kogumistöö põhimõtteid tutvustades muuhulgas öelnud: “üldiseks põhimõtteks on kujunenud – laulik tuleb “tühjaks” kirjutada. Ja see on andnud häid tulemusi” (vt. “35.000 lehekülge “vana hõbedat”. Viimase 10 aasta jooksul Setumaalt kogutud lauluvara.” – Postimees nr. 118, 24.5, lk. 3).

ja vanajutte ülesse kirjutatud. Vanavara korjamist jätkatakse praegugi edasi.

Hra Riigivanemale. Lühikene ülevaade Piirimaade Seltsi tegevusest 1927 aastal., ERA, f. 1108, n. 4, s. 726, l. 552.

Tolleaegsele folkloristikale iseloomulikult peab ka Sommer kõige väärtuslikumaks pärimuse osaks “vana” ja “tüübikindlat” laulu. Kuigi Sommeri “naiivsed” kogujad korjasid lisaks sellistele lauludele ka hulgaliselt n.-ö. improvisatsioonide (eluloolaulud, pühenduslaulud jms.),¹⁰ esindavad kogumise organisaatori vaated palju konservatiivsemat ja tol ajal levinumat arusaama rahvaluulest. Sommer näeb “improvisatsioonide” elujõulisust, kuid leiab, et kogumisel peaks eelistama sellisele “oma luulele” ja jutupärimusele “vana rahvalaulu”, kuna see kaob juba mõne aastakümne pärast.¹¹ Sommer on pidanud vajalikuks rõhutada oma kogu ühe vooresena seda, et tema kogus on ära märgitud, “kas laul on enese loodud või teistelt kuuldud”.¹² Kui Hurt tundis, et setod on oma arengult muudest eestlastest paarsada aastat “maas” (Kalkun 2006: 78), siis antud tsitaadis väljendab Sommergi hurdalikku vaadet rahvaluule ja rahva arengu seostest, kuid leiab, et setod jõuavad eestlaste praeguse olukorrani paarikümne aasta pärast.

Tegelikult on küll rahvalaulude kogumine praegu juttudest suurima tähtsusega. On mõeldav, et rahvajutte võib veel hiljem ka koguda. Vana rahvalaul (mitte setude improvisatsioon või oma luule) kaob Setus aga mõne aastakümne pärast täieliseks harulduseks, nagu see nüüd Eestis on muutunud. Sellepärast vana rahvalaulu kogumiseks Setus on praegu just viimane aeg kõik rattad käima panna.

¹⁰ Nendest “nähtamatutest tekstidest” ja nende kogumisloost põhjalikumalt vt. Kalkun 2003: 32–33.

¹¹ Seto naiste uute laulude loomise oskusele on Sommer vihjanud ka oma varasemates kirjutistes. Näiteks tutvustab ta 1922. aastal Seto laulupidu puudutavas artiklis kolme kuulsaimat seto rahvalaulikut (Miko Ode, Martina Ifo ja Hilana Taarka) ning ütleb: “Nimetatud rahvalaulikud on osavad luuletajad: anna neile mingisugune aine ette ja silmapilk luuakse sellest rahvalaul – regivärsi kujul” (Sommer 1922: 7).

¹² “35.000 lehekülge “vana hõbedat”. Viimase 10 aasta jooksul Setumaalt kogutud lauluvara.” – Postimees nr. 118, 24.5.1932, lk. 3. See, et rahvalaulu jäädvustuse juures märgitakse ära, kust laul on õpitud või saadud, oli sel ajal süstemaatiliselt juurutatud ja tavaline praktika.

“Jutt üleannetust papist. Aastaga kogutud 159.000 rida setu rahvajutte. Setu rahvaluule aastalõikus.” – Postimees nr. 68, 11.3.1936, lk. 5.

Rahvaluule eest maksmise patt

Vähemalt rahataotlustes rõhutab Sommer ka Piirimaade Seltsi korraldatud rahvaluulekogumise poliitilist ja ideoloogilist aspekti. Seltsi tegutsemise eesmärgiks oli setode lõimimine ja sulandamine. Sommer peab lõimimisega seotud tegevuse edu aluseks toetusi ning mõningate seni raskesti kättesaadavate hüvede võimaldamist piirialade rahvale. Meelsuse ja rahalise toetuse seosele vihjab Sommer näiteks ühes oma kirjas haridusministeeriumile, kirjeldades, kuidas pärast seto laulupeo korraldamist (kus esinejatele maksti tasu) olevat seto laulikud kiitnud Eesti Vabariiki ja uut korda.

Soomlased vähemalt oma suurtele Karjala rahvalaulikutele, kelle käest Elias Lönnrot suurema osa Kalevala laulusid ülesse kirjutas, määrasid eluaegse abiraha, ja meil tuleks tingimata selle kauni Soome eeskuju järele teha suurte Setu rahvalaulikute suhtes. Olgu siin ainult nii palju tähendatud, et peale Setu rahvalaulikute laulupidu ja peale nende väikeste toetusrahade maksmise, Setu rahvalaulikud laulavad nüüd vaimustusega ilusast Eestist ja headest Eesti kuningatest.

Samuel Sommeri kiri haridusministeeriumile, 15.1.1924, ERA, f. 14, n. 3, s. 1211, l. 3.

Sommeri kogumisaktsioon ongi eesti folkloristika ajaloos selle poolest erakordne, et Sommer suutis korraldada rahvaluulekogujatele ja esitajatele nende töö eest maksmist. Tõenäoliselt oli tasu maksmisega algust tehtud setode suure vaesuse tõttu, aga võimalik, et ka lihtsalt kogumistöö kiirendamiseks. “Alguses läks asi pikkamisi, sest pole kerge vaimustada inimesi tööle, kui ei ole neile võimalik suuremat tasu maksta,” meenutas Sommer kogumise algust 1936. aastal (O. T. 1936: 8). Mõnest Sommeri tööd tutvustavatest artiklitest leiab ka veidi andmeid

rahvalaulikute tasustamise kohta. Selgub, et “harilikult” olevat maks-
tud laulikutele päevapalka, mille suurus oli kõikuv.¹³

*Sommeri arvates jätkub Setumaal veel materjale tema kogusse umbes
50.000–60.000 leheküljeks. Oma tööd ei mõtle mees enne maakonna lõp-
likku tühjaksammutamist katkestada, kuigi sellega seisavad seoses majan-
duslikud kulutused. Näiteks ei hakka lauluemadegi suud harilikult muudu
liikuma, kui neile peab maksma päevapalka. See pole küll suur, kõigub
30–40 senti ümber päevas, kuid kokku teeb ta siiski midagi.*

O. T., “Sommer lõi dr. Hurda rekordi. Maailma suurim vanavara-kogu Petserimaal.
Kümne aastaga 120.000 lehekülge vanavara.” – Vaba Maa nr. 55, 9.3.1936, lk. 8.

Eesti Rahvaluule Arhiivis on säilinud kaks Sommeri märkmikku,¹⁴
kuhu on kirja pandud rahvaluulekogujatega aastatel 1928–1936 tehtud
rahalised tehingud. Need “Setu vanavarakorjajate arveraamatud” hei-
davad valgust nii Sommeri ja tema kogujate suhetele kui summadele,
millega on opereeritud. Sommeri arveraamatuis, arvestades nende spet-
siifikat, enamasti kogumistöö sisulise poole kohta mingeid kommen-
taare ei leia. Vaid Anne Vabarna tütre 1934. aasta saadetise kohta on
öeldud, et 40 lehte kaustiku 180st lehest olid “kõlbmatud”.¹⁵ Märkme-
raamatutest on näha, et Sommer on andnud mõningatele kogujatele
avanssi vihikute ostmiseks või ostnud ise vihikuid avansina.¹⁶ Selline

¹³ Sommeri kaastööline Aleksei Põhi palub Sommerilt laenu kogumistöö jätkami-
miseks ning kirjeldab olukorda ehk keerulisemana, kui see oli: “Kallis sõber,
ainuke halb nähe on vanavarakorjamises see, et laulikud ei taha nii odavalt
ette ütelda, kui enamalt ütlesid. Laulikud ütlevad ainult, et alla 50 senti päe-
vas ei tee suudki lahti. Selle korjamisega olen juba nii ära harjunud, et ei
taha tole 20 senti pärast ki oma tööd lõpetada ja maksan laulikutele 50 senti
päevas, et saan oma tööd edasi jätkata” (Aleksei Põhi kiri Samuel Sommerile,
2. 10. 1936, EKIA, f. 235, m. 12:7, l. 2/2). Sommeri kaastööliste ja laulikute
tasustamisest on kirjutanud ka Rein Saukas oma “Eesti mõistatuste allika-
loos” (Saukas 2007: 71–73).

¹⁴ EFAM, Sommer, m. 1:1 ja 2.

¹⁵ EFAM, Sommer, m. 1:2, lk. 103. Maria Vabarna oli noorim folkloristidega
koostööd teinud Vabarna lastest ning võimalik, et probleemiks oli tema käe-
kiri, mis on kohati küllaltki raskesti loetav.

¹⁶ Nt. “Mihkel Reinola Jatsmani külas. 31. märtsil saatsin talle 3 kaustikut, iga
kaustik 45 senti – kokku Kr. 1,35 + saatmine 36 = Kr. 1,71. Sept tõi ühe kaus-
tiku 130 lehekülge ja sai kolm (3) krooni” (EFAM, Sommer, m. 1:2, lk. 123).

vihikute ostmine oli tõenäoliselt kasulik selleks, et tagada üheformaadilised saadetised, aga kindlasti vajalik ka selleks, et kogujad ei jätaks oma tööd raha ja paberi puudusel tegemata. Rahvaluulekogujatele on makstud lehekülgede pealt veidi erinevat tasu (tavaliselt umbes 3 senti lehekülje eest) ning kviitungi olemasolul on makstud kogujate kätte ka tasu laulikutele ja jutustajatele. Arveraamatutes leiduvad sissekanded on enamasti küllaltki napid ja vaid minimaalset infot sisaldavad.

Viktor Ruusamägi

5. aprillil [1930] tõi klasse 240 lehek. Ja sai Kr. 8. Laulikule Palootsale etteütlemise eest Kr 4.

12/IV tõi Ruusamägi klasse 324 lehek. Ja sai 11 Krooni ja kviitungi laulik Laanetalule Kr 5,50.

16 avanssi.

EFAM, Sommer, m. 1:1, lk. 55.

Laulikutele maksmine pole siiski tõenäoliselt olnud kuigi reeglipärane, sest arveraamatutes on võrreldes loetletud kaustikute lehekülgede arvuga suhteliselt vähe viiteid laulikutele maksmise kohta. Ainsa teadaoleva ja säilinud kviitungi laulikule maksmise kohta on 2005. aastal leidnud Rein Saukas Sommeri rahvaluulekogu 543. vihiku vahelt. Sellel kviitungi nime kandval paberitükil kinnitab rahvalaulik Matrjona Keskmää oma konarliku allkirjaga, et on saanud Paul Külaniidult 10 päeva kestnud sõnalise vanavara dikteerimise eest 3 krooni (s.t. 30 senti päevas).¹⁷

See, et Sommer oma kaastöölistele maksis, on tõenäoliselt ka üks paljuräägitud põhjus, miks Sommeri kogus on nii palju lehekülgi.¹⁸ Rahvalaulikutele või rahvaluule kogujatele maksmist tajusid mitmed Som-

¹⁷ EFAM, Sommer, m. 1:5.

¹⁸ Samas on ka varasemad rahvaluulekogujad laulikutele ikka "laulupalka" maksnud. Näiteks Martini Iro, kes Hurdale 1903. aastal 10 800 värssi laulis, on Väisänenile kirjeldanud, mismoodi tookord oli võimalik, et ta mees lubas teda koos väikse lapsega suurel tööajal Petserisse laulma. "Miis luba-ś küll, a' ma' massi – ol' l põimu aig – tüümehe iist palga, sis saa-as pereh söimada'. Pallö jäi Hurdal kirotamada'. Peräst poolö olö-öi' kiäki' kirotanu'" (Väisänen 1924: 16). Niisiis, et Hurda juures "mitu nädalit" laulmas käia, sai Iro Hurda käest raha, mis korvas majapidamises tema töökäed. Kogujaidki on tasustatud, näiteks Eisen saatis parematele kaastöölistele oma raamatuid, aga ka rahalist toetust, mille oli saanud selle tarbeks annetusena Kroonlinna »»

meri kriitikud juba 1920. aastail eetilisel keeruka probleemina. Juba seto laulupidude korraldamise ajal oli Sommer leidnud, et rahvalaulikutele tuleb “natuke honorari maksta ja Setu lastele, kes laulma tulevad, midagi kingitusena annetada”.¹⁹ Nii 1922. kui ka 1924. aasta seto laulupeoks suutis Sommer taotleda valitsuselt piiräärsete üldkasuliste asutuste toetamise kapitalist 150 000 marka. Sommeri ja Piirimaade Seltsi tegevuse suhtes väga kriitiline koolinõunik August Usai (vt. ka Lõuna 2003: 49–50) leidis haridusministeeriumile saadetud kaebekirjas, et rahvalaulikutele honorari maksmine on ebaõige praktika ja nõrgestab seto laulikute moraali. Ajakirjanduses kritiseeris laulikutele raha maksmist ning ametnike poolt võimudele ettenäitamiseks korraldatud “kultuuritöö paraade” ka kohtu- ja siseminister Ado Anderkopp (1927: 2; vt. ka Lõuna 2003: 96).

Iseäranis ekslik on Setu laulupeo toimkonna arvamine – nagu tuleks lauljatele – setudele laulupeole ilmumise eest honoraari määrata. [...] Peale muude kulude oli mainitud summast iga setu laulikule määratud 500 m. honoraariks. Kolme tähtsamale Setu rahvalaulikule, kes Dr. Hurt'ile rikkalikku lauluvara olid annud, määrati igapähele 5 000 marka. Üldine rahvalaulikute arv I Setu laulikute pidul oli 102 inimest. Mitte vähem laulikuid ei saa vist lähenevast laulupeost Petseris osa võtma. Kõigile selle rahvahulgale honoraari maksta tähendaks mittesoovitavaid traditsioone luua, mis komistuskiviks oleks edaspidiste pidude korraldamisel. Juba käesoleval momendil selgib eksisamm, mis I Setu rahvalaulikute pidul honoraari määramisega tehtud. Masseline honoraari maksmine Setu naisterahvastele, kes leelotada oskavad, on ebanormaalse nähtuse ellu kutsunud. Setud on hakanud vaatama laulupeol käimise peale kui mingisuguse ettevõtte peale, kus teenida võib. On tekkinud kogunisti omapärane võistlus, kus üks setu naisterahvas teist püüab “mahateha”, et aga ise honoraari osaliseks saada. Rahva keskel kuuldu ütlusi: “Kui raha antakse – lähme pidule, kui ei anta – jääme koju.”

August Usai kiri Haridusministeeriumi Majandusosakonna juhatajale, 13.6.1924, ERA, f. 1108, n. 2, s. 470.

»» preestrilt Ivan Sergejevilt (Päss 1938: 134; vt. ka Tedre 1994). Samuti kogusid üliõpilased 1920. aastal alustatud Eesti Vabariigi või Eiseni stipendiaatide kogu (EV, hiljem E, StK) jaoks pärimust abiraha eest (Päss 1938: 137–138), hiljem tegutsesid ka ERA stipendiaadid (vt. nt. Viidalepp 1936: 16).

¹⁹ Samuel Sommeri kiri Piirimaade kapitali valitsusele, 1.6.1924, ERA, f. 14, n. 3, s. 1211, l. 3b.

Sommerit kaitses Anderkoppi ja Usai rünnakute eest Villem Ernits, kes kirjutas Kajas vastuartikli, milles tutvustas Seto- ja Ingerimaa olusid ja rahvalaulikute tasustamise tagamaid. Ernits leidis, et Setomaal on just praegu käsil ärkamisaeg ning Petseri laulupeod on setodele sama tähtsad kui eestlastele oli 1896. aasta laulupidu. Ernits imestas, miks Setomaal korraldatud “pidustusi ja paraade” peetakse halvemateks mujal Eestis korraldatavatest ning miks peetakse imelikuks, kui seto laulupeost osavõtvatele “vaestele naistele” antakse söidurahaks 100 marka nõndasamuti, kui eesti laulupeolistele tehakse hinnaalandusi rongisõiduks ja muid soodustusi, rääkimata rahalisest tasust, mida saavad laulupidude ja muude ürituste tähtsamad tegelased (Ernits 1927: 4). Piirimaade Seltsi funktsionäärina leidis ka Sommer, et rahvalaulikute toetamine on üks väga konkreetne ja oluline asi, mida teha piiriäärsete alade kultuuri edendamiseks. Piirimaade Seltsi ja Akadeemilise Emakeele Seltsi abipalvete tulemusel hakkab haridusministeerium alates 1923. aastast maksma igakuist toetust neljale seto lauluemale (Miko Ode, Martini I’ro, Hilana Taarka, Anne Vabarna) (vt. ka Hagu 1990: 221).

Rahvaluule esitamise eest maksmist on folkloristide hulgas tihti tajutud asjaoluna, mis muudab kogu “tasu” eest saadud materjali väärtuseks ja ebautentseks (vt. Knuutila 1994: 110).²⁰ Ülo Tedre on Eiseni ja Hurda kogumistöö võrdluses kritiseerinud Eisenit kaastöölisele kingiks antud raamatutegi eest. Tedre järgi andvat see tema kogumistööle “kommertsliku varjundi”, mida Hurt olevat igati tauninud (Tedre 1994: 490).²¹ Pärimuse tundjate lavale toomine või ka lihtsalt pärimuse

²⁰ Ka tänastes Petserimaa ajaloo käsitlustes võib leida rõhutatult kriitilist suhtumist rahvalaulikutele raha maksmisesse. Kalle Lõuna tutvustab Sommeri ja Ernitsa korraldatud rahvalaulikute pidu ja selle kriitilisi kajastusi ning lisab oma selgelt seto laulikuid ja nende tegevust halvustava kommentaari: “500 ja 3000 marka oli 1922. aastal küllaltki kopsakas tasu ühe peolkäimise eest”. Laulikute saadud honorarile toob Lõuna võrdluseks 1927. aasta vangivalvuri (*sic!*) brutopalgaks (Lõuna 2003: 96–97).

²¹ Hurda ja tema kaasaegsete suhtumine rahvaluule eest maksmisse polnud aga kindlasti nii rangelt eitav kui hilisemate folkloristide käsitlustest võiks arvata. Artiklis “Über die pleskauer esten oder die sogenanntnen setukesen” kirjutab Hurt valehäbita, et tema koostöö setodega andis häid tulemusi just “kõlisevate müntide” tõttu (Hurt 1903: 204).

tekstiks muutmine ja selle publitseerimine muudab aga tahes-tahtmata tasu küsimuse aktuaalseks. Esinejale või autorile maksmine tundub olevat loomulik käitumine, kuid samas on folkloristid ikka kartnud oma koostööpartnerite majandushuvide ilmnemist ning igasugust pärimuse kommertsialiseerumist ongi peetud peamiseks asjaoluks, mis justkui muudaks võluväl "tavalise" folkloori ebaautentseks "*fakelore*'iks" (vt. Bendix 1997: 190). Pärimuse kandja aktiivsus ja teadlikkus oma pärimuse väärtuslikkusest muudab folkloristide ja "informantide" võimusuhteid ning võib seega muuhulgas teha keerulisemaks või kallimaks folkloori jäädvustamise ja publitseerimise. Lisaks on kardetud, et selline situatsioon võiks ahvatleda "püha" pärimust võltsima, lihtsustama ja labastama. Nii ongi olnud folkloristide või kultuurikorraldajate tahtel oma loomulikust keskkonnast ja kontekstist välja rebitud laulik või laul sageli märgistatud ebaautentsuse stigmaga.²²

Sellest, et Sommeri organiseeritud rahvaluulekogumist finantseeriti, tulenevad nii mõnedki kogu voorused ja puudused. Seto rahvalaulikute käest ei kirjutanud laule ja jutte üles võõrad ja teistsuguse keele ja taustaga eestlased, vaid nende enda sugulased ja rahvusaaslased. Tütarlapsed ja noorukid, kes rahvalaulikutelt folkloori üles kirjutasid, kujutasid ilmselt üsna ähmaselt ette, mida nad peavad koguma. Neil polnud eelarvamusi ühegi žanri osas, nad ei teadnud, mis on *väärtuslik*, *vana*, *uus* või *autentne*. Ja nagu nähtub, on kogutud materjal, võrreldes näiteks Hurda "Setukeste lauludes" leiduvaga, väga erinev. Seda on märganud ka Sommer ise:

Just selle tõttu, et vanavarakorjajad kohalikud haritlased – mõned isegi laulikute lapsed – on võimalus olnud isegi nõia- ja ussisõnu, kõiksugu vana usku ja kombeid ülesse märkida, mida harilikult varjatakse ja suu-

²² Soomes tekitas sarnaseid eetilisi probleeme Karjala laulikute ekspluateerimine ja neile maksmine (või mittemaksmine). Martti Haavio kirjutab, kuidas lauluoskus võis muutuda rahategemise viisiks ning kuidas "samamoodi nagu Ameerika õilsad indiaanipealikud hakkasid oma sulgedega tsirkuses näitlema, hakkasid mõned keskpärased [...] kergest publikumenust innustunud runolauljad asjatundmatule publikule Kalevala kultuuri etendama" (Haavio 1948: 208). Suistamol 1911. aastal korraldatud kandlemängu- ja runolauluvõistlusel kõrvaldati Iivana Onoila ja Jelesei Valokainen, kuna neid peeti professionaalseteks raha eest lauljateks (Knuutila 1994: 110).

res saladuses hoitakse ning mida võõrastele korjajatele kunagi ei oleks avaldatud.

Samuel Sommer, "Setumaa – vanavara ait. Setu noored korjavad vanadelt usinasti vanavara. Mõni laulik laulab üle 10.000 rea." – Postimees nr. 34, 4.2.1931, lk. 2.

Sommeri teostamata jäänud plaanid

Sommer kavandas oma kogud Hurda ja Eiseni kogudest täiuslikumatenä. Erinevalt varasematest eesti rahvaluulekogudest pidid Sommeri kogu tekstid saama rikkamad konteksti ja lisaandmete poolest. Kogusse pidid esialgsete plaanide kohaselt tulema laulikute elulood ja fotod ning mitmesugused andmed laulude kohta.

Viimaste aastate jooksul on Piirimaade Seltsi tegelasena nende ridade kirjutaja rakendanud Setu omad noored haritlased vanavara korjamise alal tööle. Juba varem, 1922. a. Setu rahvalaulikute pidu eel koostati laulikute nimekiri, kuhu kuulus neid 130 ümber. Vanavarakorjamine kujuneb Setumaal vähe teistmoodi, kui mujal maakondades: pildistatakse kõik enamvähem tähtsamad laulikud, kirjutatakse laulikute elulood ülesse ja märgitakse iga laulu alla, lauliku üteluse järgi, kas on see tema oma või teistelt kuulnud, mis märksa kergendab teadlaste tööd nende uurimise alal. Täinini on 29 noore kohaliku haritlase poolt Setumaalt vanavara ülesse kirjutatud ja suurem osa neist jätkab seda tööd. Uusi korjajaid tuleb juurde. Mõned nendest on õieti vilkalt töötanud.

Samuel Sommer, "Setumaa – vanavara ait. Setu noored korjavad vanadelt usinasti vanavara. Mõni laulik laulab üle 10.000 rea." – Postimees nr. 34, 4.2.1931, lk. 2.

Kavas oli kogutud materjali põhjal välja anda suur seto laulikute album,²³ kus oleks tutvustatud parimaid laulikuid ja nende repertuaari.

²³ Juba 1930. aasta novembris arutatakse Elmar Pässi ja Samuel Sommeri kirjavahetuses seto laulikute albumi teemadel. Päss küsib, kaugel Sommer albumiga on ning soovib kasutada ka ERMi fotokogus olevaid pilte laulikutest. Ühtlasi edastab ta professor Walter Andersoni palve saata talle albumi projekt ning professor Eiseni soovitus, et Paulopriit Voolaine võiks olla Sommerile albumi koostamise eeltöödel abiks (Elmar Päss kirj Samuel Sommerile, EKIA, f. 235, m. 12:28, l. 4).

Lisaks lauludele pidid albumis olema ka laulikute elulood ning fotod neist ja nende kodupaikadest. 1932. aasta Postimehes ilmunud artiklis antakse teada, et laulikute elulugude jäädvustamine ja pildistamine käib, kuid albumi väljaandmiseks raha leidmine on keeruline.

Samuti on püütud kõik laulikute elulood üles kirjutada, muuhulgas on S. Sommer ise paljusid "lauluemasid" päevapildistanud. Katsutakse esimesel võimalusel Setu Rahvalaulikute albumit kirjastada, kuhu oleks paigutatud niihästi elulood kui ka iga lauliku pildid. Kavatsuse teostamine oleneb muidugi krediitidest.

"35.000 lehekülge "vana hõbedat". Viimase 10 aasta jooksul Setumaalt kogutud lauluvara." – Postimees nr. 118, 24.5.1932, lk. 3.

Albumi idee kasvas tõenäoliselt välja kogu olemusest (palju suure repertuaariga laulikuid, laulikute biograafiad) ning sellest pidi saama elav tõestus Setomaa säilinud ja õitsvast laulukultuurist. Kavandatava teose uuenduslik laulikukeskus ei demonstreerinud aga tõenäoliselt Sommeri ideede uudsust ega pööret tavapärase esitajat teksti varju jätkuva laulupublikatsiooni juurest enam laulikut ja konteksti väärtustava väljaande poole, vaid tulenes pigem usinate kogujate kogutud materjalist. Elmar Päss²⁴ ja Samuel Sommeri kirjavahetuses arutatakse 1930. aastate keskel intensiivselt laulikute albumiga seotud küsimusi. 1935. aasta jaanuaris valib Elmar Päss laulunäited 88 seto laulikult ja palub Sommeril need kopeerida lasta, et kevadel kokku kutsutav albumi koostamise toimikond võiks materjaliga tutvuda ja oma sõna öelda.²⁵ Plaan seto laulikute albumist jäi siiski kahjuks ideeks, mis ei teostunud. Pole

²⁴ Elmar Päss (1901–1970) kaitses 1927. aastal Tartus magistrikraadi rahvaluuleteaduse alal. Seejärel töötas eesti keele ja kirjanduse õpetajana ja pidas loenguid rahvapäevikoolis. 1928–1932. a. oli Tartu ülikoolis assistent, 1933–1937 ülikooli teaduslik stipendiaat, 1947–1950. a. Keele ja Kirjanduse Instituudi vanemteadur (Laugaste 1980: 391). 1950. aastal, kui instituuti "puhastatakse", vabastatakse oma kohalt muuhulgas ka Päss kui "tugevalt saastatud poliitiliselt ebakindel element" (Ahven 2007: 69–70). Päss tegi välitöid Setomaal, esimest korda 1921. aastal. 1928. aastal elas väeteenistuslasena paar kuud Treski külas ning tutvus ka Anne Vabarnaga. 1936. aastal oli Päss välitöödel Setomaal ja kohtus muuhulgas Martini Ifoga. Lühem Seto-reis toimus ka 1929. või 1930. aastal koos Paulopriit Voolainega (Pino 1950: 57).

²⁵ Elmar Päss kiri Samuel Sommerile, 22.1.1935, EKIA, f. 235, m. 12:28.

teada, kas takistuseks sai koostamiseks ja väljaandmiseks puuduv raha, spetsialistist koostaja puudumine või võimalik toimetuskolleegiumi kriitiline suhtumine. Tänu kavatsustele ning tehtud eeltöödele on aga tänaseni alles hulk uhkeid fotosid seto laulikute²⁶ ning nii mõnedki biograafilise teabe kogumisel saadud seto naiste autobiograafilised laulud (vt. Kalkun 2003, 2004).

Pässi ja Sommeri kirjavahetusest selgub, et Sommeril oli auahne idee tutvustada oma kogu ka välismaal. Sommer kavatses koostöös Pässiga avaldada prestiižses FFC sarjas brošüüri, kus inglise keeles tutvustataks tema rahvaluulekogu laiemale lugejaskonnale.²⁷ Elmar Päss rääkis ideest ka Tartut väisavale soome professorile Viljo Johannes Mansikkale,²⁸ kuid see ei olevat pidanud mõtet teostatavaks ning pakunud välja teise plaani uue seto rahvaluulekogu tutvustamiseks.

Sinu kogu tutvustamise kohta välismaa uurijatele arvas ta, et FFC: sarjas avaldamine ei tule välja! Seal avaldatakse ainult teaduslikke uurimusi ehk tüübigatalooge. Kuid prof. M. arvas sobivaks kirjutada kaks lühemat artiklit, nii 2–3 lk., mida võiks avaldada kahes tähtsamas folkloristide kuukirjas, üks Berlinis, teine Londonis. Ilmuda võiksid need artiklid ühel ajal.

Elmar Päss kiri Samuel Sommerile, 8.4.1936, EK1A, f. 235, m. 12:28, l. 17/22.

Samamoodi nagu seto laulikute albumi ja kogusid tutvustava väljaande idee jäi teostamata, jäi välja andmata ka plaanis olnud seto–soome laulukeele sõnastik. Elmar Päss ja Samuel Sommeri kirjavahetusest jääb mulje, nagu oleks Sommer esmalt lootnud, et Päss koostab seto laulu-

²⁶ Eesti Rahvaluule Arhiivis on need 62 fotot suuremas osas ilma jäädvustatute nimedeta, allkirjadega “Tundmatu setu laulik”, “Kaks tundmatud setu laulik” vms. Eesti Kultuuriloolise Arhiivi Sommeri fotokogus (2036 säilikut) on samad fotod laulikute nimedega.

²⁷ Asja arutatakse Elmar Päss kirjades Samuel Sommerile 3.4. ja 6.4.1936 (EK1A, f. 235, m. 12:28, l. 14/17 ja 15/20).

²⁸ Viljo Johannes Mansikka (1884–1947), slavist ja folklorist, Kaarle Krohni õpilane. 1910. aastast slaavi ja võrdleva rahvaluuleteaduse dotsent, 1927. aastast võrdleva rahvaluuleteaduse erakorraline professor Helsingis. Uuris muuhulgas eesti loitse ning valmistas ette nende täielikku väljaannet, mis jäi küll pooleli, kuid 1929. aastal ilmus sel teemal ajakirjas Virittäjä lühem uurimus “Virolaisista loitsuista” (Hautala 1954: 287 jj.).

keele sõnastiku (ja grammatika) “Kõrralaulu sõna’ Setu-Suomi kieleh”, küsides sõnaraamatu koostamiseks toetust Soomest.²⁹ 1933. aasta kevadel stipendiaadina Helsingis viibides elas Päss Kaarle Krohni juures ning tutvustas professorile sõnaraamatu ideed. Krohn olevat leidnud, et käsikiri tuleks koostada Eestis autori kulul või Piirimaade Seltsi toetusel, Soome pool võiks kanda trükikulud. Samas kirjas, kus Päss refereeris Krohni sõnu, ütles ta Sommerile: “Oleks väga tähtis teaduslikult seisukohalt, kui Teie selle asja organiseerimise oma peale võtaksite. Soome Kirj. Selts oleks Teile selle eest väga tänulik.”³⁰ Pole teada, kas sõnaraamatu koostamise mõte jäi lõpuks soiku rahastaja puudumise tõttu või sai takistuseks sobiva koostaja puudumine.

Sommeri koostööst folkloristidega kogumistöö alguses

Oma kogumistöö alguses näib Sommer olevat suhelnud ERA ja ülikooliga konstruktiivselt ja sõbralikult. Sommer sai esialgu juhiseid rahvaluulekogumise organiseerimiseks professor Eisenilt (Sommer 1938: 121), kuid hiljem tegi koostööd ka Oskar Looritsaga, kes näiteks pärast Sommeri kogu esimese osa üleandmist ERAle andis mitmeid soovitusi, muuhulgas küllaltki põhjalikke juhiseid selle kohta, mida tuleks edaspidi koguda ja mida võiks kõrvale jätta.

*Lubasin kirjutada mõned read sellest, kuidas korjandust edaspidi jätkata. Lauludega võib üldiselt rahul olla (pulmalaule võib vast isegi piirata, sest see on liiaks šablooniliseks muutuv ballast), juttudes aga paistab küll suur ühekülgus silma, ka uskumusi ja kombeid võib hoolega koguda, eriti tüühi on Setumaa vanasõnade ja kõnekäändude poolest. [--] Spetsiaalselt ja juba kohe võiksite õhutada **kohalikkude lugude** üleskirjutamist ühenduses igasugu paikade ja loodusmoodustistega (vesistud, ~~hiied~~, metsad, ohvrikohad, kalmud, mäed, kivid, puhmad jne. jne). Kaunis puudulikult on kogutud Setumaalt ka igasugu nõiduse jutte ja lugusid kummitelust,*

²⁹ Elmar Pässe kiri Samuel Sommerile, 26.1.1933, EK1A, f. 235, m. 12:28, l. 8/9.

³⁰ Elmar Pässe kiri Samuel Sommerile, 9.3.1933, EK1A, f. 235, m. 12:28.

viirastusist, surnuist, haldjaist, hiidudest jne. – need terminid siin on kirjakeelsed ja tuleksid nende setu murde vasted fikseerida. Igat tuleb hoiatada, et keegi tekstis kirjakeelseid sõnu ei tarvitaks, mis siiski õige mitme kaastöölise juures ilmsiks tuleb. Ka ajaloolist traditsiooni sõdadest, sissidest, katkust, haigustest, kiriku ja ebausust suhteist jne. võiks koguda. Rõhutasin Teile juba Tartus eriti veel legende, mil kultuurilooliselt suur tähtsus. Isegi naljandid ei teeks paha. Tore oleks, kui keegi jälgiks setude arusaami ja arvamusi elust ja surmast, ilmast ja taevaolotusest, ilma-äärest (otsast) ja lõpust, haigestumisest ja paranemisest, patust ja hinge- puhtusest, armastusest ja suguelust, viisakusest ja kombelikkusest, fatalis- mist ja looduse sääduspärasusist jne. jne.

Oskar Looritsa kiri Samuel Sommerile, 9.6.1932, EKIA, f. 235, m. 9:37, l. 5/5.

Dokumenteeritud on ka mitmed hilisemad korrad, kus ERA töötajad eesotsas juhataja Looritsaga on teinud Sommeriga koostööd, s.o. inst- rueerinud ning ka auhinnanud Sommeri kogujaid.³¹

Eesti Rahvaluule Arhiiv on püüdnud kogujaid instrueerida ja materjali rohkuse kõrval ka materjali väärtuse suurenemise ette tasapisi hoolitseda. Juba mullusel jõulupuul juhiti lauluvara kogumise kõrval tähelepanu ka rahva juturepertuaari ja usundi kogumisele, mis nüüd järjekindlasti teos- tumas ja häid tulemusi pakkumas. Tänavune jõulupuul oli laupäeva õhtul 3. veebruaril, mis kujuneski nii-öelda setude vaimse kultuuri paraadipäe- vaks, kus ühiselt tutvuti setu loominguga ja vaimuvara väga algupärase ilme ja väga kaugesse minevikku ulatuva vanadusega, auhinnati Eesti Rah- valuule Arhiivi poolt paremaid kogujaid raamatutega ja jagati kogumis- kavasid ja juhtnööre eelolevaks tööaastaks.

Oskar Loorits, “Setude “vaimse kultuuri päev”. Piirimaade Seltsi suursaavutus.”, 1933 või 1934, ERA, Looritsa kogu.

Ka 1934. aasta Postimees annab teada, et “Neil päevil (3. veebr.) käis Eesti Rahvaluule Arhiivi juhataja O. Loorits kohal tutvumas S. Som- meri kogumisega ja kogujatega”. Sel kohtumisel pidas Loorits kõne “Setu kultuuri vanadusest ja algupärasest”, mis olevat mõeldudki “inst-

³¹ “Setu laulikud ja kogujad. S. Sommeri kogu paisub alatasta.” – Postimees nr. 339, 7.2.1934, lk. 1.

rueerimisjuhiste andmiseks, kuidas rahvaluulet koguda”.³² Sommeri kaastööliste ja folkloristide kohtumised toimusid aasta alguses toimuvatel “männapidudel” (Sommeri iga-aastased “vanade” jõulude ajal peetud kohtumised rahvaluulekogujatega) Petseris (vt. Saukas 2007). Lisaks Looritsale ja Elmar Pässile on osalenud sellistel kokkusaamistel Richard Viidalepp³³ ning ka Herbert Tampere, kelle osalemisest vähemalt ühel Sommeri korraldatud “männaõhtul”, pidulikul kokkusaamisel kogujatega, annavad tunnistust ka fotod. 1931. ja 1936. aastal osales sellisel kokkusaamisel ka professor Viljo Johannes Mansikka (vt. Saukas 2007: 68, 70). 1936. aasta märtsis korraldatud kohtumisel rahvaluulekogujatega on lisaks Pässile nõuandeid andnud ka Walter Anderson.³⁴

Sommeri ja Looritsa kirjavahetusest nähtub, et Oskar Loorits on veel 1934. aastal kõigiti kursis Sommeri kogudes sisalduva materjaliga ning tellib tema kogust koopiaid. Näiteks 3. jaanuaril 1934 palub Loorits Sommeril kõik vahepeal saadud “Tulede vestluse” teisendid Tartusse kaasa võtta, et saaks need juba trükikojas olevale uurimusele (Loorits 1935a) lisada.³⁵ 1935. aastal avaldab Loorits ajakirjas Virittäjä artikli “Koit ja Hämarik”, kus tutvustab Sommeri kogust leitud juttu “Aost ja Hämaräst”, millega kirjutaja soovib tähelepanu juhtida sellele, kuidas Sommeri kogus leiduv materjal võiks uut pakkuda Faehlmanni müüdi rahvaehtsuse diskussioonile.³⁶ Loorits tutvustab kirjutises soome lugejale ka põgusalt Sommeri kogu ning annab teada, et kogus on “juba üle 100.000 lk. üsna väärtuslikku materjali” (Loorits 1935b).

Elmar Päss ning tema kaudu Walter Anderson ja Oskar Kallas jätkavad Sommeri kogust materjali tellimist ka siis, kui Loorits on selle ERA

³² “80.000 lehekülge setu rahvaluulet. Setu rahvaluule sisaldab palju soome-ugriaegseid elemente.” – Postimees nr. 36, 6.2.1934, lk. 4.

³³ Elmar Pässe kirjast Samuel Sommerile (29.1.1934) selgub, et ERAst kavatsesid 3. veebruariks 1934 Petserisse Sommeri kogujaid instrueerima sõita O. Loorits ja R. Viidebaum. (EKIA, f. 235, m. 12:28, l. 10/11). Vaba Sõna teatabki, et rahvaluulearhiivist olid Petseris “äratust ja juhiseid” toomas Loorits ja Viidebaum (“Uus vanavarasalg. Tuntud perekonnanimede “ristija” ja piirimaade tegelane Samuel Sommer nüüdisaja vanavaraaidamehena.” – Vaba Sõna nr. 30, 4.2.1934, lk. 5).

³⁴ EKIA, f. 235, m. 2:27.

³⁵ Oskar Looritsa kiri Samuel Sommerile, 3.1.1934, EKIA, f. 235, m. 9:37.

³⁶ Vt. eksklamatsiooni “mitmekümne” “Koidu ja Hämariku” ebaautentsuse kohta ka Rein Saukase Sommeri-käsitluses (Saukas 2007: 71).

ja Sommeri vahelise konflikti tõttu lõpetanud.³⁷ Juba 1929. aastal, Sommeri ja Pässi tutvuse alguses, palus Päss endale saata koopiaid mardija kadrilauludest,³⁸ hiljem palub ta saata materjali valmiva liulaulude uurimuse (Päss 1933a) jaoks³⁹ jne. Päss annab Sommerile ka korduvalt kogumisalast nõu ning juhib tähelepanu mõningatele Sommeri koguga seotud probleemidele (nt. 1935. aastal juhib ta tähelepanu, et samalt laulikult “liiga” lühikese aja jooksul sama laulutüübi variantide üles kirjutamine kahandab tekstide väärtust⁴⁰ jms.). 1936. aastal saadab Päss Sommerile kadrilaule puudutava küsitluskava.⁴¹ Kuna Elmar Päss osales Andersoni jt. koostatud lüroepiliste laulude publikatsiooni “Eesti rahvalaulud II” (1932) tehnilisel toimetamisel, vahendas ta tõenäoliselt just seetõttu Andersoni soove. Näiteks kirjutab Päss Sommerile, et Anderson palub küsida, kas Sommeril leiduks “Kuldnaise”, “Uppunud venna”, Nutva tamme”, “Jeesuse, Maria ja Madli”, “Salme neiu”, “Haned kadunud”, “Härjad murtud”, “Suisa suud” teisendeid “Eesti rahvalaulude” valmivasse köitesse.⁴² Peale teatud lüroepiliste laulutüüpide leiduvuse kohta Setomaal, pakuvad Andersonile huvi ka muud teemad, näiteks küsib ta korduvalt andmeid Peko kohta⁴³ ning palub “Lindude ja loomade sõja” ja “Koidu ja Hämariku” tekste⁴⁴ jm. “Eesti rahvalaulude” koostamisega oli seotud ka Oskar Kallas, kes sarnaselt

³⁷ Näib, et Walter Anderson pole soovinud Sommeri ja Looritsaga seotud tüldes seisukohta võtta. Elmar Päss kirjutab 22.10.1936 Sommerile: “W. A. tahab rahu, O. L. – aga võitlust. Kui läinud sügisel (aasta tagasi) oli prof. Saareste ja dr. L. vaheline suurem kokkupõrge ARS:is, siis talle ei meeldinud seltsi juhatajana tüli lahendamise osa. Nüüd kevadel oli ta uuesti hirmus kokkunud Sinu ja Looritsi vahelise kokkupõrke puhul. Loomulik, et ta tahab olla erapooletu ja hoiduda kokkupõrgetest. Mul sellep. ei sobi siin šeffi õpetama minna. Las teeb, mis tema arvates on õige” (EK1A, f. 235, m. 12:28, l. 29/30).

³⁸ Elmar Pässi kiri Samuel Sommerile, 18.11.1929, EK1A, f. 235, m. 12:28, l. 1/2.

³⁹ Elmar Pässi kiri Samuel Sommerile, 7.12.1932, EK1A, f. 235, m. 12:28, l. 5/6.

⁴⁰ Elmar Pässi kiri Samuel Sommerile, 29.9.1935, EK1A, f. 235, m. 12:28, l. 12/15.

⁴¹ Elmar Pässi kiri Samuel Sommerile, 3.4.1936, EK1A, f. 235, m. 12:28, l. 14/17.

⁴² Elmar Pässi kiri Samuel Sommerile, 26.11.1930, EK1A, f. 235, m. 12:28, l. 3/4.

⁴³ Elmar Pässi kiri Samuel Sommerile, 3.4.1936, EK1A, f. 235, m. 12:28, l. 14/17.

⁴⁴ Elmar Pässi kiri Samuel Sommerile, 16.10.1936, EK1A, f. 235, m. 12:28, l. 21/28.

Andersoniga soovis veel 1936. aastalgi oma valmiva uurimuse jaoks Pässi kaudu seto teisendeid kaheksast lüroepilisest laulutüübist.⁴⁵

Tõenäoliselt seoses sellega, et Elmar Päss koostab “Eesti rahvalaulud II” registreid, näeb ta ka selle väljaande mitmeid puudusi seto materjali kajastamisel. Päss märkab, et Sommeri kogus leidub lüroepikat, mis valitud laulutüüpide kõikide leiduvate variantide avaldamist taotleva “Eesti rahvalaulude” andmeil pole Setomaal tuntud. Samamoodi leiab Päss hulgaliselt lisa teoses avaldatud varasematest rahvaluulekogudest pärinevatele seto lüroepilistele lauludele. Walter Anderson lubab “Eesti rahvalaulud II” eessõnas, et “mõnes järgmises köites” ilmuvad “lisandused käesolevale köitele S. Sommeri veel katalogiseerimata suurest setu kogust” (Anderson 1932: V). “Eesti rahvalaulude” ilmumine jääb katki ning Pässi ja Andersoni kavandatud lisandused jäävad ilmutamata. Samas avaldab Päss 1930. aastatel siiski kaks artiklit, mille selgeks eesmärgiks on tutvustada ja reklaamida Sommeri kogudes leiduvaid rahvalaule ning näidata, milliseid avastusi võiks pakkuda eesti ja soome folkloristikale Sommeri rahvaluulekogu.⁴⁶ Mõlemast artiklist võib leida väga kõrgeid hinnanguid Sommeri kogule ja selle tähendusele folkloristikas.

Mõneti ootamatult puhkeb 1934. aastal Üliõpilaslehe ja Vaba Sõna veergudel äge diskussioon Sommeri kogude teadusliku väärtuse üle. Vaidlused saavad alguse, kui Tartu Ülikooli läänemeresoome keelte professor Julius Mägiste kritiseerib Üliõpilaslehe intervjuus Piirimaade

⁴⁵ Kallas soovis Pässi kaudu Sommerilt oma “Wiederholungslieder II” koostamise jaoks teisendeid järgmistest laulutüüpidest: “Põll põrmune”, “Neiu halvad riided”, “Poisil halvad riided”, “Ei julgust”, “Too kositud koju”, “Möök murtud”, “Viidi ära”, “Külmas ära” (Elmar Pässi kiri Samuel Sommerile, 6.4.1936, EKIA, f. 235, m. 12:28, l. 15/20).

⁴⁶ Artiklites “Vaimukultuurilist omapära eesti rahvaluules” (1933b) ja “Kalevala “laevapuu” Setus” (1935) analüüsib Päss võrdlev-geograafiliselt varem Setomaal tundmatuks peetud (ja “Eesti Rahvalauludes” ning Hurda kogudes mitte esinevaid), kuid Sommeri kogus leiduvaid laulutüüpe.

Seltsi, kes ei toetavat sugulaskeelte uurimist,⁴⁷ vaid “nähtavasti hoolitseb ainult vene kirikute parandamise eest ja kogub kaunis kahtlase teadusliku väärtusega rahvaluulet” (Eesti ülikool 1934: 44). Sommer esitab vastulause, kus viitab Looritsa kui rahvaluulekogumise alal “meie parima asjatundja” positiivsele hinnangule ning palub seletusi sellisele negatiivsele kommentaarile (Sommer 1934: 189). Mägiste vastab Vabas Sõnas põhjaliku kirjutisega, kus kritiseerib nii Sommerit kui Looritsat, kes siis vastavalt Piirimaade Seltsis ja Eesti Rahvaluule Arhiivis riigi raha mõtlematult kulutavad. Mägiste leiab, et on lühinägelik, kui ERA kulutab oma raha kopeerimiseks, kataloogimiseks ja arhiivitöödeks ning seetõttu pole võimeline “setu kaduva kultuuri päästeoperatsiooniks”. Mägiste Sommeri kogu kriitika teravik on suunatud vähese haridusega üleskirjutajatele, kes ei suuda seto keelt adekvaatselt kirja panna, mille tõttu keeleteadlase meelest kogu ei oma teaduslikku väärtust (Mägiste 1934: 4).⁴⁸ Loorits vastab avaliku artikliga samas lehes ning kritiseerib keeleteadlast, kes “kogude laitudeks vahvasti õigekeelsuse-kirpe otsib” ega näe sealjuures, et ka Hurda ja Eiseni kogud on samasuguseid vigu

⁴⁷ Mägiste kurdab intervjuus, et Venemaal asuvate sugulasrahvaste juurde on “traataia” tõttu uurijal raske pääseda, aga teadustööd takistavat ka majanduslik kitsikus, kuna “need asutised, mille ülesandeks kultuurilade toetamine, on keeldunud toetamast sugukeelte uurimist”. Näitena sellisest raha tema meelest ebaotstarbekalt kasutatavast institutsioonist toob Mägiste millegipärast välja just “Piirimaade kultuurkapitali” (Eesti ülikool 1934: 44). Tõenäoliselt oli Mägistel siis negatiivseid kogemusi Piirimaade Seltsilt või mõnel muult institutsioonilt ingerlaste või setode keeleteaduslikuks uurimiseks toetuse saamisel.

⁴⁸ 1950. aastail paguluses setode uurimisest kirjutades on Mägiste oma varasemaid Sommeri koguga seotud seisukohti revideerinud ning toob lisaks kohalike ja koolitamata rahvaluulekogujate kriitikale välja ka selliste kogujate voorused: “Eriti tuleb rõhutada viimaks seda suulise rahvapärandi suuremõtmelist kogumist, mille teostas Piirimaade Kultuurkapitali toetusel S. Sommer 1920ndail ning 1930ndail aastail Petersimaal ja mille tulemused loovutati Eesti Rahvaluule Arhiivile. See kogumine oli tähelepanuväärne selle poolest, et selle suurelt osalt läbi viis juba koolis käinud setu noorus ise. Sellel tööl olid omad puudused (premeeritavate kogumisrekordite taotlus ja sellest johtuv sisulist külge kahjustav kiirustus, kogujate endapoolse liigse asjatundmise harrastus jms.), kuid sellel on ka oma paremused, eriti varem enamasti väljastpoolt tulnud, kohalikkude murret puudulikult vallanud kogujate tööga võrreldes” (Mägiste 1957: 167).

täis. Loorits heidab Mägistele ette, et see kritiseerib pisidetaile, oskamata sealjuures kahetsusväärsest kogude sisulise poole kohta vähimatki öelda. Loorits valgustab lähemalt ka oma suhteid Sommeri koguga.

On küll õigus, et minagi ekslik inimene Sommeri kogude väärtuses olen kahelnud, kuid see oli mõnd aega tagasi, kus mul nende kogude sisust niisama vähe aimu oli nagu prof. Mägistel nähtavasti tänaseni. Prof. Mägistest lähen ma ometi põhjalikult lahku sellepoolet, et ma oma kahtlustuse juurde mitte huupi püsima ei jäänud, vaid kaua aega ja vaeva nägin Sommeri kogudega ligemaks tutvumiseks, nende Tartusse ületoomiseks, jätkuva kogumistöö instrueerimiseks, kontrollimiseks ja isegi leiduvate vigade parandamiseks. Kõige selle mõjul parandasin muidugi heameelega ka oma laitva seisukoha Õp. E. Seltsis tunnustavaks kiituseks, ilma et praegugi mõtleksin eitada Sommeril leiduvaid vigu ja puudusi. Kunstliku lehekülgedetegemise vastu astun ka edaspidi ikka laitvalt välja. Kel aga vähegi algelist aimu on rahvaluulekogudest ja kogumistööst, see ei saa Sommeri kogusid pärast ihu- ja vaimusilmaga nägemist küll kuidagi enam teaduslikult kahtlase väärtusega tööks hinnata, vaid peab oma eksitust häbenema ja tagasi võtma. Vastasel korral muutub see hinnang ise kahtlase väärtusega norimiseks, mida pole vaja enam tõsiselt võtta.

Loorits 1934: 6.

Vaidluses tuleb käsitletavatele diskussioonidele tüüpiliselt esile ka Sommeri ja Eiseni kõrvutamine. Mägiste heidab Looritsale ette, et see mõõdab Eisenit ja Sommerit eri mõõdupuudega, kui kritiseerib avalikult ja karmilt Eiseni kogusid, mis valdavas enamuses “ilma üldsuse rahadeta kogutud”, kuid pigistab silmad kinni Sommeri “üldsuse ainelistel toetusel” kogutud vanavara puuduste ees (Mägiste 1934: 4). Loorits peab võrdlust provokatiivseks, tema meelest “nii Eisen kui Sommer seisavad maailma suurimate folkloristide hulgas aukohal oma kogudega”, kuid “Sommeri kogud on Eiseni omadest palju-palju paremad nii oma tehniliselt korralduselt kui ka andmestikult (jah, isegi keeleliselt), hoopis kõnelemata veel määratust sisulise väärtuse vahest” (Loorits 1934: 6).

Vanavara printsid ja kuningad ning maailma suurim rahvaluulekogu

Eesti folkloristika ajaloos on rahvaluulekogumine olnud väga sümboolne (“vanavara päästmine”, “rahva ajaloo kirjutamine”) ja enamasti rõhutatult rahvuslik projekt. Rahvaluule on olnud vahend eestlaste “õilsa mineviku” või nende kirjutamata ajaloo konstrueerimiseks. Eesti rahvaluule suurrkogumise algataja Jakob Hurt on korduvalt kirjutanud, et rahvaluulet tuleb koguda selleks, et luua eestlastele nende ajalugu (nt. Hurt 1904, 1989: 31; vt. ka Kalkun 2006: 68–69). Rahvaluulekogumist ja eriti kogumisaktsioonide organiseerimist on peetud hindamatuks tööks isamaa heaks. Nii Jakob Hurta, Oskar Looritsat kui Samuel Sommerit on naljatades kutsutud vanavaravürstideks ja -kuningateks; Sommer ja Loorits on neid nimetusi kasutanud ka ise oma kirjutistes.

Selliste nimetuste kasutamine pole kahtlemata olnud nende meeste jaoks lihtne kõnekujund. Näib, et metafoori taga on nii mõnigi kord peitunud karm kriitika, tugev iroonia või soov mingit hierarhiat üles ehitada. 1932. aastal Jakob Hurda 25. surma-aastapäevaks välja antud kogumikus “Vanavara vallast” annab Oskar Loorits ülevaate eesti folkloristika hetkeseisust ning paneb esmalt paika Panteoni, kus troonivad Hurt⁴⁹ ja Krohn. Eisen on tähenduslikult Hurda kõrval, istub “Isa paremal käel”.⁵⁰ Kirjatükke, kus Loorits Hurta vanavara kuningaks nimetab, leidub Looritsa pärandis ka teisi (nt. Loorits 1936a: 34; 1938: 147 jt.).

Nüüd järgneb kolmas, eesti rahvaluulekogumise hiilgeaeg, mille keskseks kujuks on vanavara-kuningas Hurt ja tema kõrval Eisen. Need kaks nime

⁴⁹ Hurta on 1930. aastatel sageli “vanavara kuningaks” tituleeritud, nt. Jaan Roosi raamatus “Jakob Hurt. Eesti vanavara kuningas” (Roos 1936); metafoori on kasutanud 1932. aastal ka F. Kulbach oma ettekandes “Jakob Hurt – eesti vanavara kuningas” (Postimees nr. 25, 30.1.1932, lk. 5). Hüperboolsete kujundite rida täiendab ka 1939. aasta Eesti Kirjanduses ilmunud Richard Viidalepa artikli pealkiri “Jakob Hurt – geniaalne rahvaluulekoguja” (Viidalepp 1939).

⁵⁰ Eiseni keerulisest positsioonist Eesti folkloristika ajaloos vt. Kuutma 2005: 93–97; 2009a. Eiseni ja Hurda tööde võrdlusi ning püüdu Eisenit rehabiliteerida võib näha juba tema mälestuskogumiku “M. J. Eiseni elu ja töö” artikleis (eriti Päss 1938 ja Anderson 1938).

tähistavad meil rahvaluuleliste üldharrastuste kulminatsiooni 1880-90-ndais aastais. Sooja tänutundega tuleb mälestada ka Soomet, kus trükitakse “Setukeste laulud” ja kuhu siirduvad pärast Hurda surma tema kogud. Neid hakatakse sääl kopeerima ja oma soome ainestiku huvides uurima – Kaarle Krohn’ist saab Hurda järel teine eesti vanavara-kuningas.

Loorits 1932b: 7.

Samuel Sommeri tekstides leidub samasuguseid ülivõrdeid ja võimukandja metafoore, kuid temale iseloomulikult kasutab ta neid enamasti veidi teises valguses ja kontekstis kui seda tegi Loorits. Ühes Sommeri rahvaluulekogumise tee alguses Hurdale saadetud kirjas leidub pöördumine adressaadi kui “teie Kõrguse” poole.⁵¹ See “Kõrgus” on kahtlemata siiras pöördumine ning erinev mõningatest hilisematest selle tiitli tarvitustest. Kui Samuel Sommer näiteks 1930. aastail Oskar Looritsat kuningaks nimetab või suurimate folkloristide hulka paigutab, pole alati võimalik üheselt aru saada, kas tiitli taga on tõesti siiras tunnustus või on tegemist pigem mürgise hüperbooliga.

Mis puutub Vanavara Tartusse transportimisse, siis ei ole selleks lihtsalt mahti saanud. Kui 20. juunil pidin tooma, ei jõudnud selleks ajaks, ega üldse suvel Petseri. [---] Ükskõik, kuidas ka asjalood kujuneksid, aga Vanavara toon ikka Tartu Vanavara Suure Kuningas Oskar I kaitse alla ja loodan enne jõulu seda teha ühes oma kaastöölisega. Sellest teatan Sulle ette.

Samuel Sommeri kiri Oskar Looritsale, 11.10.1934, EK1A, f. 175, m. 18:36, l. 4/5.

Soovin Sulle kui eesti vanavara kuningale ja suuremale korraldajale, 37. sünnipäevaks siidamest õnne ja tervist, et kaua jõuaks edukalt töötada eesti rahvaluule kogumise ja korraldamise alal. Selleks tööks saatku Sind jumala õnnistus.

Tallinnas, 8. nov. 1937 a.

*Üks sinu väikestest jüingritest S. Sommer*⁵²

Samuel Sommeri kiri Oskar Looritsale, 8.11.1937, EK1A, f. 175, m. 18:36, l. 6/7.

⁵¹ H II 50, 515 < Torma khk, Lohusuu – S. Sommer (1894).

⁵² Kaardil on Oskar Looritsa märkus: “Kui läksin aga Tamperega koos käsikirju läbivaatamiseks paluma, siis viskas meid välja!”

Palju õnne sünnipäevaks! Praegusaja suurimale eesti folkloristile Dr. Oskar Looritsale.

Samuel Sommeri postkaart Oskar Looritsale, 9.11.1939, EKIA, Looritsa kogu.

Pole teada, kas Sommeri kirjutistes leiduva kuninga-metafoori Looritsast erinev kasutus on teadlik või juhuslik valik. Igatahes on silmatorkav, et kui Loorits nimetab kuningateks eesti folkloristika ajaloolisi suurkujusid, siis Sommer kasutab seda kujundit oma kaasaegse – Looritsa – (naljatleva või isegi iroonilise) tiitlina. Veelgi enam, Sommer kutsub kuningateks ja printsessideks seto noorukeid ja tütarlapsi, kes oma sugulastelt rahvaluulet on kogunud.⁵³ Selline tiitli “degradeerimine” võib viidata ühelt poolt vana “kuninga” langusele (varasemate suurte rahvaluulekogude kõrvale on tekkinud uus ja veel suurem kogu), aga ka rahvaluule kogumisega seotud erinevatele väärtushinnangutele. Kuigi Sommer ei kuuluta ühtki “lihtsat” seto naislaulikut kuningannaks,⁵⁴

⁵³ Oskar Loorits on noore rahvaluulestipendiaadina 1922. aastal oma kogumis-päevikus rahvalauliku Puru Liisu kohta siiski öelnud “kroonimata laulukuningas” (E, StK 10A, 19/20). Tampere tsiteerib seda laulikukirjeldust “Eesti rahvaviiside antoloogias” (vt. Tampere 1935: 23 ja Oras 2008: 46).

⁵⁴ Tähelepanuväärselt kõrvutab Sommer küll oma 1931. aasta kogumisaruandes uudsel moel rahvalaulikut ja kirjanikku (aga ka “kõrgkultuuri” ja “rahvakultuuri”, “autentset” ja “ebaautentset”), võrreldes Maria Laanetalult kogutud värsside hulka “Kalevipojas” leiduvate värsside arvuga – “Maria Laanetalu on üle 2 korra rohkem laulnud kui Kalevipojas ridu” (Sommer 1931: 2). Samuti öeldakse järgmise aasta kogumisülevaates, et “Laulikud kujundavad endast n. n. Setu intelligentsi” (“35.000 lehekülge “vana hõbedat”. Viimase 10 aasta jooksul Setumaalt kogutud lauluvara.” – Postimees nr. 118, 24.5.1932, lk. 3). Juba 1922. aasta seto laulupeo artiklis kõrvutas Sommer seto laulikuid ja “Kalevipoega”, öeldes: “[Miko Ode] käest kirjutas Dr. Hurt 1903. a. rahvalaulusid 20.720 rida üles, see on ühe lauliku käest rohkem, kui Dr. Kreutzwaldi Kalevipoeg kokku ridu mahutab” (Sommer 1922: 7). 1930. aastal pidas ka Eisen Akadeemilises Rahvaluule Seltsis kõne, kus kõrvutas Miko Odet ja Lydia Koidulat, öeldes et need on eesti suurimad naislaulikud. ARSi koosolek oli korraldatud Miko Ode ausamba jaoks raha korjamiseks ning Eisen avaldas koosolekul lootust, et Miko Ode on Koidula järel teine naislaulik Eestis, kellele ausammas püstitatakse (“Miko Ode ja Lydia Koidula. Eesti kõige suuremad naislaulikud. Miko Odel 50.000 laulurida.” – Postimees nr. 316, 20.11.1930, lk. 5). Piirimaade Seltsi ideest püstitada laulikule ausammas vt. ka Hagu 1990: 221–222.

kasutab ta selliseid suursuguseid tiitleid folkloristlike institutsioonidega mitte seotud ja vähese haridusega noortest inimestest rääkides.⁵⁵ Selline ümberpööratud hierarhia, kus kuningaks on kohalik, mitte tähtsate asutustega seotud võõras, näib osutavat, et Sommer oli teadlik oma kogude suurimast voorusest ja raskeimast patust, milleks olid pärimust jäädvustavad “lihtsad” ja vähese ettevalmistusega kogujad.

Kõige rohkem laule on kogunud Aleksander Põhi – 5000 lehekülge 22 erikaustikus. Teisele kohale kogutud materjali hulga poolest tuli prl. Tammeorg 4000 leheküljega 18 kaustikus. Kogumise juhataja S. Sommer nimetab neid tänavusteks rahvaluulekogumise kuningaks ja printsessiks.

“100.000 lehekülge setu rahvalaule. Petseris valiti rahvaluule kogumise “kuningas” ja “printsess.”” – Postimees nr. 21, 22.1.1935, lk. 35.

Läinud aastal on tal üleskirjutajaid olnud 14, kes on kasutanud 48 rahvalaulikut. Homme selguvad andmed setu vanavara mulluse lõikusaasta kuningast ja printsessidest. Kõige paremad korjajad saavad sedapuhku ka preemiaid.

“Jutt üleannetust papist. Aastaga kogutud 159.000 rida setu rahvajutte. Setu rahvaluule aastalõikus.” – Postimees nr. 68, 11.4.1936, lk. 5.

Sommer on mitmetes kirjutistes kiitnud oma head ideed kogujaid avalikult tunnustada ning väitnud, et selline meelepidamine on neid rahast enamgi innustanud ning “vanavara-kuninga” ja “kroonprints” auniimed ja eriti “võistluse põhimõte” on kogujaid hoolsale tööle tiivustanud (O. T. 1936: 8).

Sellele, et metafoorsed tiitlid olid nende kasutajaskonnale väga olulised, vihjab ka näiteks ühest Kolumbuse-metafoorist tõusnud tüli. Kui Postimehes väidetakse, et soome professor Viljo Mansikka olivat ühes peokõnes öelnud Samuel Sommeri kohta “Setu rahvalaulude

⁵⁵ Samas võib leida Sommeri kaastööliste kirju, kus need pöörduvad naljatledes kogumistöö korraldaja kui kuninga poole. Näiteks Aleksei Põhi ja tema kolm kaaskogujat saadavad 1. aprillil Sommerile naljakirja, mis on adresseeritud: “Tema Kõrgusele, Petserimaa Pärishärrale, Setumaa Suurvürstile, Ingeri Kuningale, Lutsi apostelele j. protš., protš., protš” (Aleksei Põhi kiri Samuel Sommerile, 1.4.1935, EK1A, f. 235, m. 12:7, l. 1/1). Ka kaastööline Jakob Laine on oma kahes kirjas pöördunud Sommeri poole tiitliga “Setumaa kuningas” (EK1A, f. 235, m. 9:7, l. 1/1 ja 6/10). Anna Tammeorg pöördub Sommeri kui “vanavaraisa” poole (EK1A, f. 235, m. 16:25, l. 1/1).

Kolumbus”,⁵⁶ tunneb Loorits, et see on ebaõiglane ja täiesti sobimatu ning kurdab Martti Haaviole saadetud kirjas:

Nähtavasti on mobiliseeritud siis Ernitsa taoline mehike veel Soomest lisatõendusi muretsema, et Sommer on “setu rahvalaulude Kolumbus” (s.t. avastaja!), nagu kõrgeauline soome professor ja “asjatundja” Mansikka Sommeri juubeliaktusel tänavu kevadel Petseris avalikult on deklareerinud.

Oskar Loorits Martti Haaviole, 30.10.1936, ERA, Looritsa kogu.⁵⁷

Ka Pässi ja Sommeri kirjavahetuses kajastatakse seda Kolumbuse-metafoorist alguse saanud intsidenti. Päss, kes on Mansikkaga ühenduses, annab Sommerile teada, et Loorits on soome professorile ka isiklikult sellekohase kriitilise märkuse teinud.⁵⁸

Nii nagu kuninga-metafoor on eesti rahvaluuleteaduse ajaloos üks väike aeg-ajalt korduv motiiv, on alates Jakob Hurdast levinud ka põllumehelikud või kapitalistlikud saagi-metafoorid.⁵⁹ Ikka on üritatud “terakesed salve korjata” või “kuld ja hõbe” paigutada väärilisse kohta, kus ta “säiliks ja rohkeneks”. Tõenäoliselt Hurda vanavarakor-

⁵⁶ “Soomes uurijate poolt tervitas setu rahvalaulude Kolumbust ja tema kaastöölisi prof. V. J. Mansikka, mag. V. Ernits tõmbab mõningaid piiritelusid Hurda ja Sommeri kogude ulat. vahele, [--], dr. O. Kallase ja Akad. Rahvaluule Seltsi tervitused annab edasi mag. E. Päss” (“Mälestussammas eesti rahvalaulikuile. Setu rahvalaulud antagu trükki. Muinsuskaitset kasutatakse mõnikord töötakistuseks. Samuel Sommeri 10 aastase rahvaluule kogumisuubelilt” – Postimees nr. 94, 6.4.1936, lk. 2).

⁵⁷ Tsitaadis väljendub Looritsa kriitiline suhtumine Viljo Mansikkasse, samasugust kriitikat Mansikka suhtes võib leida ka teistes Looritsa kirjades Martti Haaviole (vt. nt. Olesk 2004b: 99). Samamoodi olid komplitseeritud Haavio ja Mansikka suhted, kuna Mansikka kritiseeris Haavio tööd rahvaluuleahhiivis (nt. Martti Haavio kiri Oskar Looritsale, 15.5.1937, EKIA, f. 175, m. 10:26, l. 1/3) ning arvustas Haavio teost “Suomalaisen muinasrunouden maailma” laulude konteksti unustamise pärast (vt. Hakamies 1991: 26).

⁵⁸ “Prof. M:ile on dr. O. L. teinud märkuse “Setu Kolumbuse” nime tarvitamise puhul” (Elmar Pässi kiri Samuel Sommerile, 19.5.1936, EKIA, f. 235, m. 12:28, l. 19/25).

⁵⁹ Ülo Valk on põhjalikumalt käsitlenud Hurda tekstides ja mujal eesti folklooristikas kasutatud kapitalistlikke ja põllumajanduslikke metafoore (vt. Valk 2004 ja 2005).

jamise ülevaadete statistikast ja ridade loendamisest on välja kasvanud ka Sommeri ind pöörata igal võimalusel tähelepanu kogude kvaliteedi kõrval ka kvantiteedile.

Kuidagi provotseerivalt ja konflikti õhutavalt mõjuvadki 1930. aastail Postimehes ja mujal ajakirjanduses ilmunud sensatsioonimaigulised kirjutised Samuel Sommeri korraldatud edukast seto rahvaluule kogumistööst. Enamasti on tekstid anonüümsed ja annavad statistilisi ja sisulisi ülevaateid Sommeri seto kogudest. Kõigi nende kirjutiste puhul on iseloomulik, et Sommeri kogusid võrreldakse Hurda ja Eiseni kogudega⁶⁰ ning rõhutatakse seto kogude suurust ja tähtsust kogu maailmas. Kas ajakirjanike ebaadekvaatsusest, efektitaotlusest või andmete saatja rõhuasetusest tingituna on sageli lausa groteskselt esil teatud võistluslik aspekt. Nagu spordirubriigis, antakse teada, kui väikseks on jäänud vahemaa või kui suureks kasvanud edumaa kahe suurima koguja vahel. Ka sõnavara on vastav, räägitakse rekorditest, esikohtadest, rahvusvahelisest ulatusest ja maailma suurimatest kogudest. Üks selline nupp on kirjutatud Sommeri toetaja Paulopriit Voolaine poolt, teised on esitatud ilma autori nimeta ja põhinevad tõenäoliselt Pässi või Sommeri enda loodud ülevaadetel.⁶¹ Sageli meelitavad lugude pealkirjad lugejaid üli-võrrete ja hüüatustega.

Nõnda tekkis uus setu suusõnaline vanavara kogu, mis ületab dr. Hurda ja prof. Eiseni kogud. Kuna see kogu on ainult Setumaa kohta ja sisaldab palju seni vähetuntud materjali, siis on tema väärtus eriti suur.

P. Voolaine, "Setu suurem rahvaluule kogu. Kirja pandud 300.000 regivärssi." – Postimees nr. 259, 24.9.1930, lk. 4.

⁶⁰ 1932. aasta ülevaates võrreldakse Sommeri kogu lisaks Hurda ja Eiseni kogudele erandlikult ka Andersoni lastelaulude koguga ("35.000 lehekülge "vana hõbedat". Viimase 10 aasta jooksul Setumaalt kogutud lauluvara." – Postimees nr. 118, 24.5.1932, lk. 3).

⁶¹ Mõnedest Pässi kirjadest Sommerile võib välja lugeda, et Sommeril ja Päsil oli Postimehe ajakirjanike hulgas tutvusi. 1935. aasta "männapeo" järel kirjutab Päss Sommerile: "Eile saatsin lühikese teate pühapäevasest aktusest "Päevalehele", kuna prl. Prants ja teised sinna ei kirjutanud. Täna küsisin, kas Postimehele on aktuse kirjeldus saadetud. Vastus oli eitav. Andsin neilegi suusõnalise informatsiooni mälu järele, nii hästi kui oskasin" (Elmar Pässi kiri Samuel Sommerile, 22.1.1935, EK1A, f. 235, m. 12:28, l. 11/12)

Kogu sisaldab 34.623 lehekülge kirjutatud teksti, mis 227 köites. See sõnaline rahvaluule on kogutud S. Sommeri juhatusel 29 koguja poolt 116-nelt rahvalaulikult. [...] Kogu sisaldab kokku 604.466 rida. Kui võtta rea pikkuseks 15 sentimeetrit, siis saaksime kirjutatud rea, mille pikkus 9 km ümber.

“604.466 rida sõnalist vanavara. Setumaal 140 “registreeritud laulikut?” – Päevaleht nr. 138, 24.5.1932, lk. 6.

See töö on läinud kasvava hooga aastast aastasse, nii et 1. jaan. 1934 oli kogus setu rahvaluulet, peaaesjalikult rahvalaule ja muinasjutte, kokku 68.926 lehekülge. Kui asi ikka samas tempos edasi läheb, võib see mõne aasta jooksul ületada nii M. J. Eiseni kui ka Jakob Hurda suursaavutised.

“Uus vanavarasalv. Tuntud perekonnanimede “ristija” ja piirimaade tegelane Samuel Sommer nüüdisaja vanavaraaidamehena.” – Vaba Sõna nr. 30, 4.2.1934, lk. 5.

Neil päevil lõppes Petseris S. Sommeri rahvaluule saadetiste üldine kokkuarvestamine. Need on agarate korjajate kaudu kirja pandud Setumaa vanadelt rahvalaulikutelt. Kõikide üllatuseks osutus, et käesoleval kevadel on S. Sommeri kogu kasvanud rekordiliselt 15.000 lehekülje võrra. Osutuks tõeks, et Setu rahvaluule hulk S. Sommeri kogus kevadise kasvuga kokku arvestatult on tõusnud 115.000 leheküljeni, s. o. 305 lehekülje enam kui dr. Jakob Hurdal, kelle kogu suurus on 114.695 lehekülje ja oli seni suuruselt esimene Eestis.

“S. Sommer ületas J. Hurda. 115.000 lehekülje Setu rahvaluule aineid.” – Postimees nr. 103, 14.4.1935, lk. 1.⁶²

Seni on teaduseilmas peetud dr. Jakob Hurda käsikirjade kogu kõige suuremaks maailmas. Juba läinud aastal tõusis Saamuel Sommeri kogu teisele kohale maailmas, omades 100.000 lehekülge! Nüüd jooksva aastaga on Setumaa rahvaluule kirjapanekud nii kiiresti juurde kasvanud, et esimene koht maailmas kuulub sellele väikesele maale. 5000 lehekülje on Setu praegune rahvaluule kogu suurem maailma suurimast s. o. Dr. Jakob Hurda hiiglakogust!

“Maailma suurim rahvaluule varaait – Setu. 120.000 lehekülje rahvaluulet!” – Postimees nr. 64, 7.3.1936, lk. 3.

⁶² Ka Võru Teatajas ilmub erineva pealkirja all sama teade: “115.000 lhk. rahvaluulet. S. Sommer kogus Petserimaalt enam kui Jakob Hurt.” – Võru Teataja nr. 45, 17.4.1935, lk. 3.

Seni peeti Eesti suurimaks vanavarakoguks Jakob Hurda oma, mis kandis ühtlasi maailma suurima vanavarakogu nime. Nüüd selgub, et Samuel Sommeri kogu ületab Hurda oma. Kuni käesoleva aastani oli rekord veel Hurda käes, kuid Sommeril lõpeb praegu “tegevusaasta” s. t. üks aasta on jälle rohkem vanavara kogutud. Nüüd hakates tegema kokkuvõtet, selgus, et aasta jooksul on Hurda kogu ületatud umbes 5000 lhk.

O. T., “Sommer lõi dr. Hurda rekordi. Maailma suurim vanavara-kogu Petserimaal. Kümne aastaga 120.000 lehekülge vanavara.” – Vaba Maa nr. 55, 9.3.1936, lk. 8.

Nagu meie lehes juba teatatud, on Saamuel Sommeri rahvaluule kogud oma suuruselt ületanud maailmas esikohal seisva Jakob Hurda kogu.

“Jutt üleannetust papist. Aastaga kogutud 159.000 rida setu rahvajutte. Setu rahvaluule aastalõikus.” – Postimees nr. 68, 11.3.1936, lk. 5.

5. aprillil saab 10 a. sellest, mil Petserimaal alustati “Setu vanavara” nimelist rahvaluule kogumist. See kogu on nüüd kõige suur. maailmas, jättes varju kõik teised samalaadsed üritused. Seni on saadud sellesse kogust 120.000 lehekülge käsikirju.

““Setu vanavara” – kõige suurem rahvaluule kogu maailmas. 120.000 lehekülge käsikirja. Kui alul paistis töö lootusetuna. Samuel Sommeri hiigel töö. 10 aastat “Setu vanavara” korjatud.” – Postimees nr. 92, 4.4.1936, lk. 5.

Kirjutiste retoorika tuletab meelde Hurda ja Eiseni paralleelsest rahvaluulekogumisest tingitud tülisid, kus räägiti samuti muuhulgas “konkurentsist”, “võistlusest” ja üksteisest “möödaminemisest” (vt. Tedre 1994: 491, 495). Sommeri “löödud rekordid”, nende kummaliselt rõhutatud esiletõstmine ajakirjanduses, ning tema soov jõuda “püha” Hurda kõrvale näib olevat saanud tema kogu hilisemas retseptioonis stigmaks, mille tõttu on kogust üle vaadatud⁶³ ning selles leiduvat materjaligi võõristatud. 1936. aastal Sommeri ja ERA konflikti kõrgpunktis kõrvutatakse taas Eisenit ja Sommerit, seekord on mõlemad häbimärgistatud. Loorits kirjutab Postimehes, et kuigi ta hindab Sommeri ja Eiseni kogu-

⁶³ Kujukas näide on Eduard Laugaste “Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu II”, kus Sommerit pole isegi isikunimede registris (raamatus on publitseeritud küll Walter Andersoni kirjutatud Eiseni nekroloog, kus mainitakse Sommeri kogu), rääkimata rahvaluuleteaduse ülevaatest (Laugaste 1980). Sommeri nimi kaob pärast Eesti Vabariigi aegseid bibliograafilisi leksikone ka teatmeteostest, nii et tema nime ei leia ei Nõukogude Eestis ega taastatud Eesti Vabariigis välja antud entsüklopeediatest (vt. Saukas 2007: 57).

sid, mis on “kõigist võimalikest puudustest hoolimata ikkagi määratu rahvuslik kultuurkapital”, ei tule tal siiski mõttesegi “selliseid tõelisi suurogusid nagu J. Hurt ja O. Kallas samale lehekülgedega rekorditamise tasapinnale asetada nagu M. J. Eisen või S. Sommer” (Loorits 1936b: 7).

Seto vanavara kui eesti rahvuslik kultuurivara ja selle asukoht

Eesti rahvusliku ärkamise perioodil saab alguse traditsioon rõhutada rahvaluulekogude suurt väärtust nii oma rahvuse kui kogu “kultuuri maailma” jaoks. Juba Kreutzwald rääkis rahvaluulest kui varandusest ning kasutas “rahaaugu” ja “kuldpenningi” metafoore. Tähelepanuväärselt hakkabki rahvaluulekogude väärtus kõnekujundites seostuma just rahalise väärtusega. Rikkused, millest metafoorses kõnes räägitakse, seostuvad kujundites tihti ka varade asukohaga. Kreutzwald räägib 1860. aastal uhkusega eesti vanavarast, mida on juba välismaale viidud ning sealgi kõrgelt hinnatud.

Meie eesti rahval on üks vanast päritud rikas varandus, mis tänapäeval mitmes paigas meie maal nõnda varjul maa all seisab, et mitte tulukegi jaaniööl seda kui rahaauku enam ei tunnista. [...] Niisamasugune meie rahva vana varandus on tema ennemuistsete jutud ja vanad laulud. Sellest rikkusest, millest rahvas isegi palju enam ei tea, on mõni kogemata leitud kuldpenning juba võõrale maale viidud, kus nende läbi ammugi eesti rahva nimi au sisse on tõusnud[.]”

Kreutzwald 1953a: 334.

Ilmselgelt räägib Kreutzwald eelkõige Herderi rahvalaulukogus avaldatud eesti laulude tõlgetest ning rahvaluule “võõrale maale viimises” ei sisaldu Kreutzwaldi jaoks sellist ähvardust ja kaotust nagu hilisemate samu kujundeid kasutanud folkloristide tekstides. Kreutzwald näeb laulude leviku positiivset külge ning sellises ennemuistse pärimuse väljaviimises ka vähest võimalust, kuidas eesti rahvas võiks üldse “pildile jõuda”. “Tänini ei ole eestlastest veel miski nii kuulsaks saanud

kui nende rahva laulud”, kirjutab Kreutzwald teisal ja refereerib eesti lugejale välismaalaste kiitusi eesti rahvalaulude aadressil (Kreutzwald [1861] 1953b: 357, 362–363; vt. ka Viidalepp 1953: 107).

Tihedalt rahvusliku aatega seotud eesti rahvaluule kogumise loos on tähenduslikuks peetud muuhulgas ka rahvaluulekogude füüsilist asukohta. Rahvaluulekogusid on hakatud juba esimeste suuremate kogude tekkides pidama sümboolseks varaks, mille ainumõeldav asukoht on selle kodumaal. Ideaaliks on olnud üks ja keskne arhiiv,⁶⁴ kogude hajutatust või eksiilis olekut on peetud rahvust nõrgendavaks. Samal põhjusel on teatud ajaperioodidel isegi välismaiseid folkloorikogujaid ja -uurijaid võõristatud.

Jakob Hurda 25. surmapäevaks välja antud kogumiku “Vanavara valast” sissejuhatavas pühenduses ütleb ERA juhataja Oskar Loorits, et “[e]sijoones just tänu Hurda kogutud ainekule, leiab ka Soomes vahepeäl võrsunud folkloristide pere hiilgava rakenduse oma geograafilisele meetodile, mis toob varsti üllatava Kalevala ümberhinnangu ja paljastab selles soome rahvuseeposes suurel määral eesti algupära” (Loorits 1932a: 6). See lause kordab Kaarle Krohni mõtet eesti ja soome laulude sugulusest (vt. nt. Kalkun 2006: 71), esitades seda küll eesti-keskselt ja muudetud rõhuasetustega. Looritsa lause annab lugejale teada, kuidas just Eesti rahvaluulematerjalid on saamas Soome teadlaste saavutuste eelduseks ning kuidas koguni eesti folkloor on soome eepose vundamendiks. Kui pühenduses olevat lauset võib veel neutraalsena tõlgendada, siis sama teose järgmises kirjutises ütleb Loorits otse ja võitluslikult, et eesti folkloristika peab vabanema võõraste huvide teenimisest.

Eesti iseseisvumisega algab siis viies ajajärk, [---] mis peab tähendama sisuliselt põhjalikku pööret selles, et töö raskuspunkt kandub nüüd lõpuks

⁶⁴ 1932. aasta “Eesti rahvaluulekogude statistilises ülevaates” loetakse iseenesestmõistetavalt üles lisaks ERAs olevatele kogudele ka mujal säilitatavad rahvaluulekogud, viidatakse eravalduses olevatele rahvaluulekogudele kui rahva ühisele omandile ning võetakse neidki kogude üldstatistikas arvesse: “Sellele lisandub veel S. Sommeri juhatusel ja Piirimaade Seltsi rahalisel toetusel Setumaalt viimaseil aastail kogutud ainek, mida 1.1.1932 oli kokku 35.064 lk. ja mis deponeeritakse ligemas tulevikus Eesti Rahvaluule Arhiivi. Edasi omab V. Randmets suurema kogu uuemaid rahvapäraseid laule (umb 30.000 lk.), kõnelemata paljudest pisematest erakogudest” (Loorits ja Viidebaum 1932: 198).

ometi kogumiselt materjali korraldamisele ja et materjali teaduslik läbitöötlemine vabaneb võõraste eestkostmise alt ja võtab nõudlikuma uurimistööst lähtekohaks eesti omad (mitte eeskätt soome ega saksa) huvid.

Loorits 1932b: 8.

Ka Samuel Sommer, keda hiljem küll kahtlustatakse soovis müüa oma kogud välismaale, jagab Looritsaga sarnast muret välismaa teadlaste tegevuse suhtes. Sommeri pärandi hulgast võib leida kirjutisi, kus Sommer näib olevat rõhutatult rahvuslikult meelestatud ning peab väga oluliseks, et eesti vanavara säilitataks just nimelt Eestis. Näiteks Eisenile pühendatud mälestuskirjutises väidab Sommer, et tema enda kogumistöö alguses innustas teda seto rahvaluulet koguma just hirm, et Soome uurijad korjavad selle endale.⁶⁵ Ajastu-omaselt räägitakse setodest kui eesti vanavara säilitajatest, mitte setodest ja seto vanavarast kui asjast iseeneses.

Venemaalt jõudsin tagasi kodumaale 1921. aastal ja sattusin tööle Peterimaal, kus elavad setud, kes rohkem on jõudnud eesti vanavara alal hoida kui teistes maakondades eestlased. Setumaal tegutsedes kuulsin igal pool rahvalaulu, puutusin kokku rahvalaulikutega ja siin tärkas minus uuesti huvi vanavara korjamise vastu ning mulle selgus kohe, et siin ootab mind ees hiiglasuur tööpõld. Minu vanavarakogumist kiirendas veel see asjaolu, et igal suvel rahvaluule kogumise alal töötasid soome õpetlased, kes viisid vanavara ära Soome, nii et tarviduse korral eesti õpetlased pidid sõitma Soome oma vanavara uurima. Vastavad eesti omad asutused, kelle ülesannete piirkonda kuulub vanavara kogumine, olid Setumaa selle suhtes ära unustanud, oletades, et dr. Jakob Hurt on sealt kõik väärilise materjali ära korjanud.

Sommer 1938: 120, 121; vt. ka EK1A, f. 235, m. 20:11, l. 1.

⁶⁵ Sommer oli asja arutanud tõenäoliselt ka oma kaastöölistega, nii et Aleksei Põhi annab Sommerile ühes kirjas teada, et “võõraid” kogujaid pole liikvel olnud. “Tänavusel suvel ei kuulnud küll meie ümbruses Soomlasi vanavara korjamas. Võib olla ehk olid kuskil meist kaugemal maakonna nurgas, sellest mina ei tea” (Aleksei Põhi kiri Samuel Sommerile, 2.10.1936, EK1A, f. 235, m. 12:7, l. 2/2).

Arvamus, et soomlased võiksid tunda seto või eesti rahvaluulekogude vastu väga sügavat huvi, tuleneb tõenäoliselt Hurda kogude pikaajalisest Soomes hoidmisest ning aktiivsest eesti ainese kopeerimisest SKSis. Kui Sommeri seto vanavara kogu teise osa üleandmine ERAle venis, hakkasid levima kuulujutud, nagu kavatses Sommer oma kogud välismaale müüa. Tõenäoliselt lisasid õli tulle ka Oskar Looritsa enda märkused selle kohta, et Sommeri kogu on eriti oluline soome teadlaste jaoks. Näiteks, pärast Sommeri kogu esimese osa deponeerimist ERAse, rõhutas Loorits, et kogud sisaldavad väga palju väärtuslikku materjali “ja tohiksid suurt teaduslikku huvi äratada meil ning välismaal, eriti Soomes”.⁶⁶

Lisaks hirmule, et agressiivsed välismaa teadlased koguvad liiga aktiivselt rahvuslikku vanavara, on eesti rahvaluuleteaduse narratiivis teistelegi sarnastele foobiatele viitavaid motiive. Folkloristika ajaloos on kordunud ühe leitmotiivina hirm meie väärtuslike rahvaluulekogude hävimise või võimaliku välismaale müümise pärast. Juba Hurda kirja-des Krohnile eesti rahvaluulekogumise suurel koidikul võib leida hulgaliselt kirjakohti, mis väljendavad hirmu rahvaluulekogude müümise ja kodumaalt äraviimise pärast. Hurt ei taha oma laulukogumeid isegi kopeerimiseks Soome saata, sest tunneb, et ta võlgneb oma kaastöölis-tele selle, et vanavara jääks tema kodumaale.

Teine põhjus oli selles, et ma ise ei jõudnud pikka aega selgele otsusele, mis minu Vanavara pärimisõigusega saab. Kõigi asjaolude kaalumisel jõudsin nüüd järgnevale tulemusele: oma eluajal ei või ma Vanavara kellelegi loovutada, ei füüsiliselt ega õiguslikult, see peab minuga ja omale maale jääma. Selle võlgnen oma kaastöölisetele ja kaasmaalastele. [Kogude] korraldamine nii, et teaduslik aare juba nüüd, ilma igasuguste tagatisteta piiri taha jõuaks, solvaks ja kurvastaks sügavalt mu kaasmaalasi ning ühtlasi takistaks põhjalikult võimalust minu materjale täiendada. Huvi edasise kogumise vastu nõrgeneks ja mind süüdistataks egoistlikes himu-

⁶⁶ “35.000 lehekülge “vana hõbedat”. Viimase 10 aasta jooksul Setumaalt kogutud lauluvara.” – Postimees nr. 118, 24.5.1932, lk. 3.

*des. Minu poolt ei või kõne allagi tulla Vanavara müük ükskõik millisel moel.*⁶⁷

Jakob Hurda kiri Kaarle Krohnile, 23/4 X/XI 1899, EFAM, Hurda kirjad Krohnile, 1. mapp.

Teadaolevalt viidi Hurda kogud siiski pärast tema surma paarikümneks aastaks Soome, kuna Tartus “puudusid ruumid ja teaduslik tööjõud” kogude hoidmiseks ja läbitöötamiseks (Tampere 2009: 218). Oskar Loorits tõi Hurda muuseumi asutajate nõudmisel esialgu Helsingis pangaseifis ja hiljem SKSi hoone “kõige kindlamas keldriruumis” hoitud kogud alles 1927. aastal vastvalminud Eesti Rahvaluule Arhiivi (Berg 2002: 21–25). Eesti Rahvaluule Arhiivi loomise üheks algtõukeks oligi leida tulekindel kogude säilimiseks sobiv ruum ja väärikas asutus, kuhu saaks koondada erinevate institutsioonide ja isikute rahvaluulekogud, eesotsas muidugi Hurda tohutu koguga, mille eksiilis olekut peeti Hurda tahte vastaseks ja tajuti ka muidu häbiväärsena.

Hurda ja Eiseni paralleelse rahvaluulekogumise ajal oli Hurt Eisenit süüdistanud vanavara “kaugele juhatamises” (vt. Hurt 1893), millega vihjati SKSile ja Kaarle Krohnile tehtud “kingitustele”. Nimelt oli Eisen saatnud oma rahvaluulekogudest laule ja mõistatusi korduvalt Soome nii kopeerimiseks kui kingituseks, mille tõttu nii tema kaasaegsetes kui hilisemates käsitlustes on süüdistatud Eisenit ükskõiksuses ja hoolimatuses “pühamaast pühama” originaalmaterjali vastu (vt. Tedre 1994: 489 jj.).

Ka Sommeri kogudega seotud suurtes tülides tulevad kõnealused motiivid eesti folkloristika ajaloonarratiivis taaskord esile. Samuel

⁶⁷ Der zweite Grund bestand darin, dass ich über die erbrechtliche Stellung meines Vanavara selbst lange nicht zur Klarheit und Entscheidung kommen konnte. Nach Erwägung aller Umstände bin ich nun zum folgenden Resultat gekommen: Bei meinen Lebzeiten kann ich mein Vanavara Niemandem abtreten, weder besitzlich noch rechtlich, es muss bei mir und im Lande bleiben. Das bin ich meinen Mitarbeitern und meinen Landsleuten schuldig. Ein Arrangement, welches den wissenschaftlichen Schatz schon jetzt, ohne jede Verwerthung, über die Grenze schaffte, würde meine Compatrioten beleidigen und tief betrüben, zugleich die Vervollständigung meiner Materialien gründlich schädigen. Das Interesse für das weitere Sammeln würde erlahmen und man würde mich egoistischer Gelüst beschuldigen. Also von einen Verkauf des Vanavara meinerseits kann in keiner Form die Rede sein.

Sommeri tagasihoidlikult alanud rahvaluulekogumisest Setomaal sai peagi väga suurejooneline ning arvukate korrespondentidega aktsioon. Teave Sommeri organiseeritud kogumistööst jõudis tõenäoliselt paljude teadvusse just ajalehtedes avaldatud suurokogumise tulemuslikkust kuulutavate võidukate lugude ja Jakob Hurda eeskujul avaldatud kogumisaruannete vahendusel, ning need kirjutised panid tõenäoliselt ka ERA tegutsema.

Ekskurss minevikku: Eiseni kogude ostmine

Enne kui Sommeri rahvaluulekogu lugu jätkata, on põhjust teha ekskursi minevikku, mis võiks aidata mõista rahvusliku folklooriarhiivi kui institutsiooni kujunemisel ja enesekehtestamisel ilmnunud probleeme. Ka Sommeri rahvaluulekogudega seotud skandaalide teravuse üks põhjus võis peituda lähiminekis toimunud sarnastes traumaatilistes sündmustes. Eesti rahvaluulekogude sünni- ning erinevate suurte rahvaluulekogude ühte koondamise loos on mõnigi episood, mille käigus kerkisid esile nii kogude välismaale müümist puudutavad probleemid kui ka küsimus kompensatsioonist rahvaluule kogumise organisatsioonile. Omamoodi paralleelloo ja tausta Sommeri rahvaluulekogu ERAsse jõudmise loole moodustab Eiseni rahvaluulekogu lugu.⁶⁸

22. jaanuaril 1919. aastal saadab Oskar Kallas (1868–1946), kes sel ajal oli Eesti Vabariigi saadik Helsingis, haridusministeeriumile kirja, kus kõneleb Eiseni suurest rahvaluulekogust, mida see hoiab oma “erakorteris (puumajas)” ning ei jõua korrastada, kuna on sunnitud tegelema “leivateenistusega”. Kallas annab ülevaate Eiseni keerulisest majanduslikust olukorrast ja kokku kuivanud säästudest ning teeb ettepaneku, et Eesti Vabariik võiks Eiseni kogu endale osta või veel parem, määrata Eisenile igakuine “panksjon”, s.t. pension, mis kompenseeriks Eiseni elutöö ja võimaldaks tal oma kogude korraldamisega tegeleda. Kallas pakub välja, et Eiseni kogud võiksid minna ERMi hoiule ning väidab

⁶⁸ Eiseni kogude ERAsse jõudmist on lühidalt käsitletud ka Herbert Tampere (2009: 218–219).

ka, et Eisen ise ei tea tema tehtud ettepanekust midagi.⁶⁹ 10. märtsil 1919. aastal saadab Kallas Haridusministeeriumile uue kirja, kus palub vastust oma ettepanekule. Selles kirjas lööb Kallas lauale uue kaardi ja toob mängu Eiseni kogu ihaldavad soomlased.

Võin juurde lisada: kui eestlased selle tähtsa kogu hoidmiseks ja korraldamiseks sammusid ei astu, siis on soomlased väga valmis teda omandama, nii kui mulle prof. K. Krohn ütleb. Kuid vististi peaksime oma eesõigust tarvitama.

Oskar Kallase kiri Haridusministeeriumile, 10.3.1919, ERA, f. 1108, n. 5, s. 34, 12.

Haridusministeerium saadab Eisenile arupärimise tema rahvaluulekogude kohta, mille peale see kostab, et on nõus pensioni korral kogud üle andma ja kinnitab ka kuuldust, et tõepoolest mingi institutsioon Soomest soovivat rahvaluulekogusid omandada.

Olen valmis oma kogu Eesti valitsusele ilma hinnata omaks andma sellel tingimisel, et riik minul ehk minu surma puhul mu abikaasal eluotsani ajakohase pensioni maksab.

Hiljuti sain Soomest ettepaneku, et oma kogu sinna müüksin, kuid ennem sooviksin Eesti rahva varandust Eesti jätta kui mujale anda.

M. J. Eiseni kiri Haridusministeeriumile, 13.6.1919, ERA, f. 1108, n. 5, s. 34, 1. 3.

Sama aasta juulis volitab haridusministeerium ERMi alustama läbirääkimisi Eiseni vanavarakogude omandamise asjus.⁷⁰ Augustis saadab ERMi juhatus haridusministeeriumi kunsti- ja muinasosakonnale Eiseniga sõlmitava lepingu kavandi, millel on juba ka Eiseni allkiri. Leping sätestab, et Eisen saab kogude üleandmise eest “eluaegse ülespidamise raha” 1200

⁶⁹ Oskar Kallase kiri Haridusministeeriumile, 22.1.1919, ERA, f. 1108, n. 5, s. 34, l. 1. Nii selle kirja, kui järgnevalt mainitud Oskar Kallase kirjade puhul on ilmselge, et tegemist pole tema kui eraisiku sõnavõttudega, kasutatud on ametlikku kirjaväberit märkega “Eesti asemik Soomes” ning kirjad kannavad ka saatkonna kirjade numeratsiooni.

⁷⁰ Haridusministeeriumi kunsti- ja muinasosakonna sekretäri K. Adsoni kiri ERMile, 22.7.1919, ERA, f. 1108, n. 5, s. 34, l. 6.

marka kuus alates 1919. aasta juulist.⁷¹ Pensioni maksmist Eisenile siiski ei alustata, kuna viibib Asutava Kogu otsus määrata raha “pajukiks”.⁷²

Viivituste pärast saadab Oskar Kallas 1919. aasta septembris haridusminister J. Kartaule kirja, kus soovitab “prof K. Krohni ja enese nimel”, et leping Eiseniga kiiresti kinnitatakse. Kiire tegutsemise vajadust põhjendatakse *Kalevalaseura* huviga Eiseni kogu vastu.

Asjal on rutt järgmisel põhjusel: prof Kettuse kaudu on Soome Kalevala-selts Eisenile ettepaneku teinud, ta tulgu oma materjalidega K–a seltsi kulul Helsingisse neid välja andma. K. Krohni ja minu arvates on see eestlaste auasi, et nad vanavara korjandusi teistele (ka mitte soomlastele) ära ei anna. Ka Hurti korjandused tulevad pea ERMus-i kätte. Tahab Kalevala-selts aidata, siis tehku seda teisel teel, näit. määraku trüükikulude kandmiseks osa raha jne.

Oskar Kallase kiri Haridusminister J. Kartaule, 29.9.1919, ERA, f. 1108, n. 5, s. 34, l. 12p.

22. septembri kirjas haridusminister Kartaule kinnitab Eisen, et talle tehti kevadel “umbes selsamal ajal”, kui Eesti Valitsus läbirääkimisi alustas, ettepanek müüa oma kogud Soome. Eisen on murelik, et ERMi koostatud lepingu projekti peale pole haridusministeeriumilt juba kuu aja vältel mingit vastust tulnud. Eisen räägib ka soomlaste uuest ja ahvatlevast ettepanekust ning oma soovist võimaluse korral siiski oma koguga Tartusse jääda.

Paari nädala eest sain Soomest uue kutse kõige oma varandusega Soome kolida ja rahvaluule väljaandmiseks seal tööle hakata. Mulle lubatakse neil niisuguseid tingimisi ette panna kui ise soovin; nad on kõiki valmis täitma, mis vähegi võimaluse piiris seisab. Mina jääksin kõige oma rahvaluule korjandustega ennem ometi Tartu ja hakkaksin selle väljaandmiseks siin tööle. Mõnda aega ei ole ma leivamure pärast enam saanud sel alal tööd teha, vaid pean muud moodi leiba teenima.

M. J. Eiseni kiri haridusministrile, 22.9.1919, ERA, f. 1108, n. 5, s. 34, l. 13–13p.

⁷¹ ERMi juhatuse esimehe asetäitja K. Söödi kiri Haridusministeeriumi kunsti- ja muinasosakonnale, 22.8.1919; lepingu projekt, ERA, f. 1108, n. 5, s. 34, l. 8–10.

⁷² Haridusministeeriumi kunsti- ja muinasosakonna kiri Eisenile, 25.9.1919, ERA, f. 1108, n. 5, s. 34, l. 11.

Kirja lõpus annab Eisen siiski märku, et kuigi ta “ei ole seni soomlastele veel oma lõplikku vastust andnud”, on kõik lahtine ning otsustamiseks oleks tal hädasti vaja teada valitsuse otsust, “seda enam, et soomlased mind sinna kõiksugu head pakkudes elama jäädavalt kutsunud”.

Oktoobris saadab Oskar Kallas haridusministeeriumile paanika-kirja, kus annab teada juba konkreetsetest Soome Kalevala seltsile eraldatud summadest ning paneb südamele Eesti riigi kohustust hoolitseda rahvaluulekogude ja pensioneerunud õpetlase eest.

“Kalevala” selts on 20,000 Sm nimelt selleks saanud, et Eisenilt originaalid ära ostaks. Seda ei tohiks sündida lasta. Eesti originaalid olgu Eestis, nii kui sinna tulevad Hurti kogud (need on ER Muuseumi omad) ja E. Üliõp. Seltsi vanavara kogud (umbes 11,000 rahvaviit ja – kui õigesti mäletan – 300,000 laulurida). [---] Eesti kohuseks peaks jääma neid kogusid mitte käest anda, mis just Eesti iseäralik lisa rahvusvahelise kultuurkapitalile on; ja meest, kes eluaeg ilma tasuta töötanud, mitte vanul päevil võõraste toita maalt välja saata.

Oskar Kallase kiri Haridusministeeriumile, 9.10.1919, ERA, f. 1108, n. 5, s. 34, l. 14.

Oskar Kallas kirjutab haridusministeeriumile samateemalisi kirju veel ka novembris (tuletab meelde vajadust kiiresti tegutseda, sest soomlased on Eiseni kogude “pääle maiad”)⁷³ ja järgmise aasta veebruaris (palve, et asja “soiku ei jäetaks”).⁷⁴ Ometi venib asi, sest lepingu sõlmimiseks on vaja Eiseni kogude täpset nimekirja, mille tegemiseks tema sõnul läheks mitu kuud, kui ainult sellele pühenduda, või lausa aastaid, kui Eisen peaks seda oma leivatöö kõrvalt tegema.⁷⁵ 1920. aasta veebruaris palub Eisen suurendada esialgselt kokkulepitud pensionit (1200 marka kuus) elukallidust silmas pidades.⁷⁶ Eiseni mälestusraamatu andmetel hakatakse talle realselt stipendiumi maksma alles 1925. aastal: “paiu-

⁷³ Oskar Kallase kiri Haridusministeeriumile, 11.11.1919, ERA, f. 1108, n. 5, s. 34, l. 17.

⁷⁴ Oskar Kallase kiri Haridusministeeriumile, 5.2.1920, ERA, f. 1108, n. 5, s. 34, l. 19.

⁷⁵ M. J. Eiseni kiri Haridusministeeriumile, 27.10.1919, ERA, f. 1108, n. 5, s. 34, l. 16.

⁷⁶ M. J. Eiseni kiri Haridusministeeriumile, 16.2.1920, ERA, f. 1108, n. 5, s. 34, l. 22–23.

kit” rahvaluulekogu eest 150 kuldkrooni kuus ning lisaks poolaastas 600 krooni toetust. Eiseni kogu deponeeriti ERMi Arhiivraamatukogusse Tartu Ülikooli nimele 28. oktoobril 1927 (Ederberg 1938: 104).⁷⁷

Eiseni rahvaluulekogu lugu oli tõenäoliselt nii Sommeril kui Looritsal silme ees ja õpetuseks. Võimalik, et Sommer lootis Eiseni eeskujul samuti oma kogude üleandmise eest mingit pensioni vanaduspõlveks ning küttis ka teadlikult kirgi rahvaluulekogude “pääle maiaste” soomlaste motiiviga. Rahvaluulekogude ühte koondamise idee teostamise muutsid keeruliseks omandiprobleemid ja materiaalsed küsimused, ning see võis Eesti Rahvaluule Arhiivi juhatajale olla kibe pill. On selge, et Eisen ja Sommer polnud ainsad, kellega neid küsimusi tuli lahendada. Oskar Kallase ja haridusministeeriumi kirjavahetuses puudutatakse näiteks ka Karl August Hermannini rahvaviiside koguga seotud probleeme. Nimelt olevat Hermannini lesk nõudnud 1919. aastal juba varem Eesti Üliõpilaste Seltsile annetatud rahvaluulekogu eest raha ning ministeerium palus Kallaselt nõu selles küsimuses.⁷⁸

ERA kogud ja erakogud

Tuglas öelnud talle: teie järgi on maailmas ainult üks rahvaluule – see on eesti oma, üksainus rahvaluule arhiiv – Tartus Aia tänavas, ja üksainus rahvaluule uurija – dr. Loorits tollessamas arhiivis.

Elo Tuglas 2008: 42.

Eesti Rahvaluule Arhiivi asutamise üks tähtsamaid põhjuseid oli eri institutsioonide ja isikute valduses olevate suurte rahvaluulekogude koondamine ühe institutsiooni valdustesse, mis tagaks kogude

⁷⁷ Herbert Tampere on nimetanud teist kuupäeva ja deponeerimise skeemi. “20. X 1927 andis Eisen oma materjalid, nii originaalid kui koopiad ülikoolile, kes need samal päeval deponeeris Eesti Rahvaluule Arhiivis” (Tampere 2009: 219).

⁷⁸ Oskar Kallase kiri Haridusministeeriumile, 25.7.1919, ERA, f. 1108, n. 5, s. 34, l. 7.

“terviklikkuse”, säilimise ja kättesaadavuse uurijatele.⁷⁹ 1925. aastal pani Oskar Loorits kirja Eesti Folkloristliku Arhiivi asutamiskomitee, milles visandas paari aasta pärast asutatud ERA tegutsemise põhimõtted. Loorits toob ära kuus “sihtjoont”, mis annavad ülevaate arhiivi eesmärkidest ja tegutsemise põhimõtetest. Juba esimene sihtjoon manifesteerib: “Kogu Eesti sõnaline vanavara tuleks tingimata koondada ühe asutuse juurde, sest ainult niiviisi võimalduks kõige paremini tema teaduslik ümbertöötamine” (tsit. Tampere 2009: 222). Asutatud ERAsse toodigi 1927. aasta kevadel Helsingist Kaarle Krohni poolt hoole ja armastusega hoitud Hurda rahvaluulekogu ning sügisel deponeeriti arhiivi ka Eiseni kogud, mis koos juba 1925. aastast ERMi omanduses olnud EÜSi koguga moodustasidki eesti folkloori “rahvusliku kesk-

⁷⁹ Eesti rahvaluulekogude terviklikkuse küsimus oli tõstatunud juba Hurda ja Eiseni paralleelse kogumistöö ajal puhkenud diskussioonides. Näiteks tõi Jakob Hurt oma 88. aruandes ära kuus põhjust, miks Eiseni kogumistöö on pigem “kahjuline kui kasuline”. Loetletud põhjuste hulgas on esikohal “asjatu jõukulutamine”, teiseks Hurda kogumismeetodite kopeerimine, mis jätab mulje nagu tahetaks “võidu tööd teha”. Võistlemise ja killustatuse juurest jõuab Hurt loetelu olulisima punktini, milleks on eesti vanavara terviklikkuse ohustamine. Kirjutises kasutab Hurt “vanavara kokkukogumise” kohta kõnekaid hüdroelektrijaama ja ehituse võrdpilte. “Meie Eesti vanavara korjamine praegu on otse selle läbi tähtsaks ja tuumakaks tõusnud, et seda tööd ühendatud jõuga tehti. Ühendus teeb ka siin tugevaks. Meil on Eestis lahutusi küllalt olnud. Mis nad on toonud? Kahju! Kas peame siis nüüd vanavara korjamise lahutuse õnnetust soovima? Ei mitte! Kolmandaks: Vanavara materjalil on siis mõjumine teaduse kasuks kõige suurem, kui teda võimalikult rohkem üheskoos on. Hr. Eiseni korjamine lõhub vee teaduse-hallikast kahte harusse ja üksik haru on muidugi nõdrem kui ühendatud vesi. Vee jõud väheneb, vabriku töö leiab kahju. Ma tean väga hästi, et vanavara vett veel mõnele poole tahetakse juhatada, õige kaugele. See laialiminemine ei saa meie Eesti vanavarakogule mitte kasuks olema. Ehitajal olgu – pruugime teist pilti, – materjaal koos ja ligi, siis mõjub tema ehitamine. Materjaali kokkuotsimine lippu lappi eksitab ja takistab. Meie Eesti vanavara jäägu ühtekokku” (Hurt 1893: 3). Hurda ja Eiseni tülis kasutati arhiivi kohta ka armastatud “aida” metafoori ning tõdeti, et esivanemate vaimuvara “kahte aita” kogumine pole mõistlik (vt. Tedre 1994: 492). Ülo Tedre on isegi veendunud, et juba Hurt unistas ühest ja kesksest rahvaluulearhiivist: “J. Hurt, kelle silmis kangastus midagi keskse rahvaluulearhiivi taolist, kuhu laekub kogutav materjal, mida korraldatakse ühtse süsteemi järgi, mis võimaldab vajatavaid tekste kiiresti leida, oli Eiseni vastusest muidugi nõrdunud” (Tedre 1994: 491).

arhiivi” südame. Oskar Looritsa nägemus ühtsest keskarhiivist, mis koondaks kõik olemasolevad rahvaluulekogud, et päästa neid justkui muidu vältimatust teadusele ja rahvusele kaotsiminekest (vt. ka Tampere 2009: 225), ei jäänud vaid ERA asutamisdokumentidesse.⁸⁰ 1935. aastal Lundis toimunud muinasjutu-uurijate kongressil tegid ERA kolleegiumi esimees professor Walter Anderson ja arhiivi juhataja Oskar Loorits ettepaneku võtta vastu nende poolt välja töötatud resolutsioon rahvaluulearhiivide kohta. Resolutsiooni teine ja kolmas paragrahv puudutasid otseselt ühtse rahvusliku keskarhiivi ideed.

*§ 2. Iga rahvas peab omama võimalust mööda üheainsa rahvaluule keskarhiivi, mis sisaldab kõik iganes tehtud rahvaluulelised ülestähendus-
sed vastaval rahvusel, ükskõik kas nad on juba trükitud või veel mitte.*

*§ 3. Provintsiaalarhiivide olemasolu on soovitatav ainult seevõrra, kuivõrra
need rahvapärimeste kogumist kitsamal maa-alal paremini korraldada ja
valvata võivad. Põhimõtteks peab seejuures seatama, et kõik materjal, mis
leidub provintsiaalarhiivides, kas koopias või originaalis ka keskarhiivis
kättesaadav peab olema.*

tsit. Tampere 2009: 229.

Mitme provintsiaalarhiiviga Rootsi delegaadid olivat teravalt kritiseerinud just kolmandat paragrahvi, mis seab selgelt küsimuse alla lokaalsete arhiivide vajalikkuse (vt. Tampere 2009: 230). Kohati idealistlik (või ühearhiiviliste maade mõõdu järgi tehtud) resolutsioon kinnitati siiski pärast mõningaid vaidlusi kongressi delegaatide poolt. Resolutsiooni taga peitub ilmselgelt utoopiline idee folkloristide kontrollile allutatavast rahvaluulekogumisest ja ühte koondatud rahvuslikest rahvaluulekogudest, mille üheks eelduseks oli mõistagi rahvusriigi olemasolu. Usk ühtsesse, tsentraliseeritud ja rahvuslikku arhiivi pani ERA juhataja astuma samme ka kodumaal asjaarmastajate isiklikus omandis

⁸⁰ Looritsa idee ühtsest keskarhiivist oli seotud ilmselt geograafilis-ajaloolise meetodi tutvustaja Walter Andersoni õpetusega. Anderson luges Tartu Ülikoolis rahvaluulearhiivide organiseerimise kursust 1920/21. õppeaastal ning olevat propageerinud nii oma loengutes kui muudes väljaastumistes rahvuslike keskarhiivide loomist. Andersoni õpilane Loorits võttis ühtse arhiivi asutamise oma ülesandeks Eestis, samal ajal hakkas teine Andersoni üliõpilane Anna Bērzkalne organiseerima Riias Läti Rahvaluule Arhiivi (Tampere 2009: 219 jj.).

olevate rahvaluulekogude koondamiseks ning ERAle võimalikku konkurentsi pakkuvate algatuste elimineerimiseks.

1931. aastal saadab Hariduse- ja Sotsiaalministeerium (tõenäoliselt Eesti Rahvaluule Arhiivi soovil) Piirimaade Seltsile palve, et sealsed rahvaluulekogud ERAle üle antaks, et garanteerida nende korralik alalhoidmine, asjatundlik korraldamine ja teaduslik kasutamine.⁸¹ Sommer vastab, et tal on käsil kogude Oskar Looritsa soovitude kohane korraldamine⁸² ja niipea, kui see on tehtud, antakse kogud ERAsse hoiule. Ning tõepoolest, kuigi paljud kogude täiustamisega seotud kavatsused jäid teostamata, annab Sommer 1932. aastal esimese osa oma rahvaluulekogust ERAle ametlikult üle.⁸³

1930. aastate keskel aga harveneb varem sõbralikult tüksteisele kirju saatnud Sommeri ja Looritsa vaheline kirjavahetus ning varsti jõutakse vaidlusteni ajaleheveergudel. Sommer teatab Looritsale, et see võib Sommeri kogusid kirjeldavale neiuale mingi muu töö anda ning kirjutab oma rahvaluulekogumise 10. sünnipäeval Postimehes, et seoses arusaamatustega ERA juhatajaga on Sommeri ERAsse deponeerimata

⁸¹ ERA, f. 1108, n. 5, s. 650, l. 20.

⁸² Sommer loeb kirjas üles peamiselt oma rahvaluulekogu täiustamisega seotud probleemid, mida kavatseb enne kogu ERAsse deponeerimist lahendada. "1) Ka varematal aastatel korjatud rahvalaulude juures tähendada, missugused laulud on laulikute oma improviseeritud ja missugused on teistelt kuulnud, nagu see viimaste aastate vältel kogutud laulude juures on ära märgitud; 2) Kõikide rahvalaulikute elulood, kelle käest vanavara korjatud, üleskirjutada, kuna praegu puudub veel umbes 3 osa nendest; 3) Õhukeste kaantega kaustikud suuremateks raamatuteks kokku pookida; 4) Territoriaalse põhimõtte alusel kõik vanavara kaustikud ära nummerdada ja 5) Setu rahvalaulikute albumi jaoks iga lauliku lauludest paremad välja valida" (ERA, f. 1108, n. 5, s. 650, l. 24). Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi järelepärimise peale teatab Sommer, et kavatseb nende kõigi täiustustega 1932. aasta esimeste kuude jooksul valmis saada (ERA, f. 1108, n. 5, s. 650, l. 27).

⁸³ 21. mail 1932 deponeerib Sommer ERAsse säilitamiseks 227 vihikut (34 623 lk.) ja 13. juunil samal aastal 17 vihikut (15 727 lk.) oma rahvaluulekogust. Aktiga sätestatakse, et Piirimaade Seltsile jäävad antud kogude omaniku õigused, ERA peab tagama järelevalve kogude kasutamise ja väljaandmise üle (ERA, f. 1093, n. 1, s. 341, l. 63–64).

kogud nüüdsest uurijatele kättesaadavad Petseris Eesti Panga ruumes.⁸⁴ Tõenäoliselt Elmar Pässe õpetusel rõhutab Sommer nii siin kui edaspidi kogude hoiutingimuste kõrgeimatele nõuetele vastavust.

Varemini paigutas ta omad kogud Tartu Eesti Rahvaluule Arhiivi, viimasel ajal aga, kus temal on olnud Rahvaluule Arhiivi juhatajaga mõningaid arusaamatusi, ta on hankinud oma rahvaluulekogude panipaigaks tule- ja veekindla teraskapi Petseri Eesti Panga osakonnas. Ka uurijaile on nad seal kergesti kätte saada ja uurimiseks on kasutada eraldatud ruume.

“Mälestussammas eesti rahvalaulikuile. Setu rahvalaulud antagu trükki. Muinsuskaitset kasutatakse mõnikord töötakistuseks. Samuel Sommeri 10 aastase rahvaluule kogumisuubelilt.” – Postimees nr. 94, 6.4.1936, lk. 2.

Sommeril näib olevat olnud plaan koostööd teha ka teiste ERAga keerulistest suhetes olevate suurte rahvaluulekogude omanikega. Pässe ja Sommeri kirjavahetuses kiidab Päss Sommeri kogu paremaks muudest erakätes olevatest kogudest, kuna see on erinevalt teistest tule- ja veekindlas kohas ning teaduslikult korraldatud ja uurijatele kättesaadav. Samas kirjas arutatakse eravalduses olevate kogude omanike vahelise koostöö vajadust ja ühise foorumi loomist, kuid palju rohkem “jälgi” pole sellest algatusest õnnestunud leida.

Põrk (Paide), Root (Narva) ja adv. V. Randmets on aga oma erakogud korraldanud nõnda viisi, et need ei vasta minu karmidele nõuetele ja sellepärast on nende kogude toetamine veel lahtine. Samuti kol. Siiri “Söduri-

⁸⁴ “Vanavara” pangas säilitamise juures polnud midagi väga uut ja imelikku. Eesti rahvaluule kogumise ajaloos oli selleks ajaks “varakamber” kaotamas oma metafoorset tähendust ning pangast ja teraskambrist oli saanud pigem neutraalne või ihaldatav koht kalli varanduse säilitamiseks kui troop, mis viitab säilituskoha kindlusele. Näiteks oli Hurda kogusid nende eksiiliperioodil Hurda muuseumi asutajate nõudmise kohaselt esialgu pangaseifis säilitatud ning hiljem SKSi “kõige kindlamas keldriruumis” (Tampere 2009: 218). Nii-samuti oli Eisen Esimese maailmasõja ajal paigutanud oma rahvaluulekogud I Laenu- ja Hoiuühisuse teraskambrisse (Tampere 2009: 218–219). Sümbolne on ka see, et Hurda kogule sobiva koha otsinguil valiti välja Aia (Vanemuise) tänaval asuv von Grotede maja, muuhulgas seetõttu, et sinna oli sisse ehitatud tulekindel kamber, mida peeti sobivaks kohaks rahvaluulekogude säilitamiseks. Von Grotede rauast varandusekambri kasutamise ideest küll peagi loobuti selle kitsuse tõttu ning betoneeriti ja varustati raudustega üks tuba maja võlvitud keldrist (vt. Tampere 2009: 221, 223).

laulude” suurokogu (Tallinnas). Erakogude omanikud võiks aga oma “kongressi” või koosoleku pidada ja arutada oma “päevamuresid” nagu teisedki, et ka avalik arvamine võiks neid “idealiste” vähemalt moraalseltki toetada. Nii mõtlen mina.

Elmar Pässe kiri Samuel Sommerile, 22.10.1936, EK1A, f. 235, m. 12:28, l. 29/30.

1938. aastal ilmunud mälestuskogumikus “M. J. Eiseni elu ja töö” nime- tab Walter Anderson Samuel Sommeri ja Vassili Randmetsa rahvaluulekogusid “salaarhiivideks”, kuid loodab siiski, et leitakse kompromiss ERA ja erakogude omanike vahel ning nende- gi vanavarakogujate töö ei lähe teadusele kaotsi. Raamatu toimetaja Elmar Päss on lisanud all- märkuse: “Samuel Sommeri ja Vassili Randmetsa rahvaluulekogud on ajalehtede ja kirjanduse kaudu kõigile üldiselt tuttavad. Esimese kogu käsikirju hoitakse alal osalt ERAs, osalt Eesti Panga Petseri osakonna tulekindlas raudkapis. Teine kogu moodustab iseseisva Kultuurteatmete Arhiivi, mille juhatajaks on Rich. Vedler. Mõlemaid rahvaluulekogusid tuleks kutsuda õigemini eraarhiivideks. Toim.” (Anderson 1938: 132).

ERA nägi eraarhiivide tekkes asjatu ja ebasoovitava institutsionaalse killustumise ohtu, mis sunniks konkureerima nii taotletavate rahade kui ka potentsiaalsete korrespondentide ja rahvaluulematerjalide pärast. Tolleaegne ERA töötaja Rudolf Põldmäe⁸⁵ loetleb oma mäles- tustes paralleelselt ERAga tegutsenud rahvaluulekogujatest Eisenit, kes “lõpuks loovutas” oma materjalid arhiivile, ning “oteselt arhiiviga konkureerivaid” Vassili Randmetsa ja Samuel Sommerit (Põldmäe 1989: 126–127).

Vassili Randmetsa arhiivi lugu on mõneti sarnane Sommeri kogu looga. 1930. aastate alguses suhtub ERA juhataja Oskar Loorits Rand- metsa tegevusse heatahtlikult, lootes, et eraarhiivi omanik deponeerib oma rahvaluulematerjalid riiklikku arhiivi. Veel 1935. aasta alguseski kinnitab Loorits Postimehes, et Randmetsa kogud paigutatakse ligemas tulevikus ERAsse. Loorits olevat ka korduvalt, kuid tulutult, pöördunud Kultuurkapitali Nõukogu poole, et saada raha Randmetsa kogu omanda- miseks (vt. ERA vahekordadest 1937: 45 ja Vinkel 2000: 453). Kui aga Randmets küsib 1936. aasta jaanuaris riigivanemalt 5 000 krooni oma

⁸⁵ Loorits võttis Põldmäe ERAsse tööle 1935. aastal (Põldmäe 1989: 125), s.t. just ERA ning Randmetsa ja Sommeri konflikti algusaegadel.

Kultuurteatmete Arhiivile paremate ruumide muretsemiseks, koostab ERA haridusministeeriumi järelepärimise peale karmi resolutsiooni, kus avaldatakse arvamust, et “salaarhiivide” toetamine riigi poolt pole mõistlik ning kogud peaks deponeeritama ERAsse ja EKlAsse (ERA vahekordadest 1937: 45–46).

Tundub, et Sommer ja Päss on olnud ühenduses ka Randmetsaga, ning võimalik, et Randmetsa rahataotlus on seotud just Sommeri ja Pässe tugevate või ühendatud erakogude loomise ideega.⁸⁶ Igatahes on Randmetsa palvekirjale lisanud oma soovituskirja peale riigikohtunik T. Grünthali ka mag. E. Päss, nagu kirjutab “Rahvapärimuste selgitajas” ERA juhataja (vt. ERA vahekordadest 1937: 45). Randmetsa kogu jääb 1930. aastatel ERAle üle andmata ning kahjuks põleb suur osa Kultuurteatmete Arhiivist 1941. aastal nii Randmetsa Tartu korteris kui Muhu majas. Alles 1999. aastal jõuab ERAsse 12 874-leheküljeline laulualbumite kollektsoon Randmetsa kogust (vt. Vinkel 2000: 454 ja Västriku 1999: 92).

Eraisikute korraldatud rahvaluulekogumise aktsioonide ja võimalike tekkivate erakogude pärast muretsemis samuti Oskar Kallas, kes kirjutas sellest ka ERA juhatajale Oskar Looritsale. 1936. aastal oli keegi Aleksander Veske Uudislehes avaldanud üleskutse, milles palus saata endale rahvasuus liikuvaid jutte kiriku- ja piiblitegelastest.⁸⁷ Kallas leidis, et ERA peaks selliste kogumisaktsioonide suhtes selge seisukoha võtma ning rahvaluulekorjandusi tohiks korraldada vaid ERA ja vastavad teaduslikud seltsid, et tagada korjanduste taset ja kogutu säilimist ning

⁸⁶ Ka 1935. aastal Postimehes ilmunud Randmetsa ja tema kogusid tutvustava anonüümse loo retoorika ja stilistika viitaksid justkui Pässe käekirjale. Loos mainitakse, et käsil on kogude köitmine ja pagineerimine ning kavas on ka kogud kataloogida. Kogusid olevat kasutanud muuhulgas ka Anderson, kes saanud sealt teisendeid laulust “Üks kuningatütar ja kuningapoeg” oma monograafia tarbeks. (“Ka praegu loob rahvas laule. Eesti sõdurilauludes palju armastust ja igatsust. Jõhkrusi ja rõvedusi on vähe. Vanasti oli eestlasil ilus käekiri.” – Postimees nr. 58, 28.2.1935, lk. 5.). Samal aastal ilmub nimemärgi M. R all laulunäidetega illustreeritud Randmetsa kogusid tutvustav artikkel ka Olionis: “Moodne rahvalaul ja selle koguja. Dokumente masside psühhilise ja moraalse jõu mõõtmiseks.” – Olion nr. 10, lk. 329–330.

⁸⁷ Aleks Veske, “Üleskutse.” – Uudisleht nr. 40, 10.3.1936, lk. 11. Aleksander Veske isiku ja kogumisaktsiooni kohta pole õnnestunud rohkem teateid leida.

vältida seda, et rahvaluulekogudest saaks “spekulatsiooni objektid”.⁸⁸ Tundub, et Loorits oli ERAst sõltumatute kogumisaktioonide probleemiga tegeleenud ning üritanud rahvaluulekogumist kontrollida, igatahes on koos Kallase kirjaga säilinud ka Looritsa väljalõiked ajalehtedest: Elmar Pässi üleskutse rahvakalendrilise ainese kogumiseks Seto- ja Saaremaal,⁸⁹ Eiseni üleskutse saata talle vanu jõulukombeid⁹⁰ ning teade, et Ulrich Tamm kogub Lääne- ja Hiiumaal rahvaviise ja -tantse.⁹¹

Kelle oma on seto pärimus?

Seoses Sommeri ERAse veel deponeerimata mahukate seto rahvaluulekogudega (alates 1933. aastast kogutud materjal) tema Petseri korteris või Eesti Panga Petseri kontori hoiukapis hakati ERAs tundma hirmu kõnealuse kogu võimaliku hävimise pärast. Looritsa ja Sommeri suhetes oli madalseis, ning Loorits kirjutas siseminister Karl Einbundile⁹² kirja, kus palus abi, et “täiesti riigi rahadega” ja paljude asjast huvitatute poolt kogutud Sommeri seto kogud jõuaksid täies ulatuses ERAse ja saaksid paigutatud Hurda, Eiseni ja teiste kogude kõrvale. Kirjas siseministrile ei jäeta mainimata ka kuuldusi Sommeri soovist kogud välismaale müüa.⁹³

⁸⁸ Oskar Kallase kiri Oskar Looritsale, 28.3.1936, EFAM, Loorits.

⁸⁹ Elmar Päss, “Vanavara sõpradele!” – Vaba Maa nr. 244, 24.10.1936, lk. 8.

⁹⁰ M. J. Eisen, “Kas leidub palve täitjaid?” – Postimees nr. 317, 21.11.1929, lk. 5.

⁹¹ “Teated” – Päevaleht nr. 195, 21.7.1929.

⁹² Einbund oli Piirimaade Seltsi auliige, kuid Sommeri ja Einbundi suhted polnud kuigi soojad. 1935. aastal kurdab Sommer oma erakirjas Looritsale Piirimaade Seltsi raske majandusseisu üle ning vihjab, et selle põhjuseks on Einbundi tegevusetus: “Kõikvõimne P. Seltsi auliige Karl Einbund palub vähe oodata, kuni tema tähtsamad riiklikud küsimused korda seab, siis võtab P. Seltsi asjad käsile. Niisiis ootame... ja oleme vaikivas seisukorras” (EKIA, f. 175, m. 18:36, l. 5).

⁹³ 1935. aastal esineb sama väide veel kahes Looritsa kirjutises. ERA 1934/35. aasta aruandes öeldakse: “Samuti on jätkunud setu vanavara kogumine S. Sommeri juhatusel; et aga Piirimaade Selts olevat hr. Sommerile suurema summa võlgu, ei ole viimane kogusid arhiivile üle andnud, vaid ähvardanud neid hoopis Soome müüa. Ühenduses sellega on Arhiiv Siseministeeriumi »»

Härra Minister! Piirimaade Selts on deponeerinud Eesti Rahvaluule Arhiivi oma setu vanavarakogud, mis enne 1933. a. kogutud, kokku 50.350 lk. Materjalid, mis kahe viimase aasta jooksul kogutud, seisavad aga hra S. Sommer'i erakteris Petseris ilma küllaldase järevalve ja kindlustuseta, et neile mingit õnnetust ei juhtuks. Hra Sommer on korduvalt lubanud neid kogusid Tartusse E. Rahvaluule Arhiivi tuua, kuid põikleb sellest lubadusest sihilikult kõrvale, põhjendades seda esmajoones rahaliste vahetõrgete selgitamisega tema ja Piirimaade Seltsi vahel. Teiselt poolt on ähvardatud Seltsi kogusid hoopis Soome ära müüa. Olen isiklikult Soome vastavate asutistega nii ligidases kontaktis, et kinnitada julgen, et Soome nüüd küll Piirimaade Seltsi kogusid ilma Eesti Rahvaluule Arhiivi nõusolekuta ostma ei hakka. Kuid neid kogusid saatuse hoolde Petserisse me kah kuidagi ei tohiks jätta, sest siin on ikkagi tegemist rahvusliku kultuurivara, mida eraisikud oma isiklikes huvides ei tohiks oma jaoks hoida, vaid mis peaks kuuluma kogu eesti rahvale ja teadusele vabaks kasutamiseks, seda enam, et materjali on kogutud täiesti riigi rahadega ja paljude asjasthuvitatute poolt. Sellepärast palun Teid, härra Minister, Eesti Rahvaluule Arhiivi nimel selgitada Piirimaade Seltsi setu vanavarakogude kuuluvust ja võimalikult kaasa aidata, et need kogud täies ulatuses Eesti Rahvaluule Arhiivi paigutataks Hurda, Eiseni ja teiste kogude kõrvale.

ERA juhataja Oskar Looritsa kiri siseministrile, 7.1.1935, ERA, f. 1093, n. 1, s. 341, l. 61.

Ka tuletab Sommeri rahvaluulekogude juhtum Looritsale meelde eesti folkloristika ajaloo õudsemaid hetki, kus rahvuslik aare on hooletu käe läbi hukka saanud. Loorits kirjutab Hugo Kukkele:⁹⁴

” poole pöördunud palvega küsimuse kiireks lahenduseks kaasa aidata” (Anderson, Loorits 1935: IV). Ka sama aasta Postimehes ilmunud ERA aastaülevaates mainitakse Sommeri ähvardust: “Üle 60.000 lk. Piirimaade Seltsi setu rahvaluulet on veel kogumiskorraldaja S. Sommeri käes ja ta ähvardavat seda koguni Soome maha müüa, kui talle ei makstavat suuremat summat, mis Piirimaade Selts olevat talle võlgu.” (“Eesti Rahvaluule kogud kasvavad. M. J. iseni kogu lõplikult korraldatud. S. Sommer ähvardab müüa üle 60.000 lehekülje setu rahvaluulet välismaale.” – Postimees nr. 115, 29.4.1935, lk. 4.)

⁹⁴ Hugo Kukke (1898–1942), poliitik ja ajakirjanik, 1932–1933 haridus- ja sotsiaalminister, 1934–1935 siseministri abi, 1937 riikliku propagandatalituse juhataja, 1935–1940 ajalehe Uus Elu peatoimetaja.

Palun Sind ometi oma mõju maksma panna, et need kogud vähemalt tulevikule päästa. Sest ma ei taha jumala eest enam seda läbi elada, kuidas sajad Kalda ja Kirjanduse Seltsi fonogrammid kõige väärtuslikuma eesti rahvamuusikaga hävinesid lihtsalt lohakuse tõttu! No kust kurat meie siis oma mineviku kõrget kultuuri välja klaarida suudame?

ERA, f. 1093, n. 1, s. 341, l. 59.⁹⁵

Võitlust kõnealuste kogude muinsuskaitse alla võtmiseks alustatakse väidetavalt just seetõttu, et Sommer olevat lubanud kogud Soome müüa. 1936. aastal, kui Sommer ja Loorits suhtlevad üksteisega ajakirjanduse vahendusel, kurdab Loorits ka Postimehes Sommeri ähvarduste pärast kogud Soome parseldada.

Piirimaade Seltsi setu rahvaluulekogude muinsuskaitse alla võtmine kerkis päevakorda Seltsi instruktori hra S. Sommeri enda ähvarduste pärast kogusid Soome ära müüa. E. Rahvaluule Arhiiv ei ole selleks hasominile⁹⁶ "ettepanekut" teinud, küll aga on küsimust kolleegiumi koosolekuil korduvalt kaalutud. Et muinsuskaitse "töötakistus" võiks tähendada, ei ole millegagi põhjendatav etteheide. Minul isiklikult pole vähimatki tahet hra

⁹⁵ Oskar Loorits viitab siin tõenäoliselt Armas Otto Väisäneni 1914. aasta Setomaa välitöödel kogutud materjalide hävimisele. Väisäneni mälestustes kirjeldatakse vaharullide saatust järgnevalt: "1914. aasta suvel rändlesin Setomaal, Ingeris ja Mordvas. Esmalt olin Setomaal ning Soome naastes jätsin fonograafirullid Tartusse, mõeldes et neid saab seal kuidagi Soome toimetada. Aga just minu Mordva reisi ajal puhkes Esimene maailmasõda. Vaharullid jäid Tartusse, kuid doktor Oskar Kallas, kes oli selle kogumistöö organiseerija, – koguti küll Eesti Üliõpilaste Seltsi nimel, kuid tööde sisuline juht oli Oskar Kallas – saatis vaharullid sõja eest Soome Rahvamuuseumisse. Need pandi kuhugi keldrisse kastiga, millele oli kirjutatud "Väisänen". Hiljem, pärast sõda, süüdistati mind Eestis selles, et väärtuslik rahvaluulesaak oli kadunud, kuigi oleks pidanud Eestis olema. Kui jõudsin koju, helistati mulle Rahvamuuseumist, et seal on mingid suured pappkastid, kus on minu nimi. Läksin neile järele ja sain kohe aru, et tegemist oli kadunud vaharullidega. Vaharullid olid pandud külma keldrisse ja need olid hallitama läinud ning nendega polnud enam midagi teha. Andsin siis Tartusse teada vaharullide saatusest ning sellest, miks nad Soome sattusid" (Väisänen 1970: 22–23).

⁹⁶ Haridus- ja sotsiaalministeerium.

S. Sommeri kogumistööd tõkestada, vaid tunnen sellest endiselt rõõmu, kusjuures soovin ainult töö tasapinna järjekindlat tõusmist.

Loorits 1936b: 7.

Looritsa hool ja hirm selle ees, et keegi võiks eesti rahvaluulekogusid välismaale müüa, oli juba 1932. aastal põhjustanud konflikti Eiseniga.⁹⁷ Hurda kahekümne viiendaks surma-aastapäevaks välja antud kogumikus “Vanavara vallast” väidab Loorits, et Eisen olevat omal ajal üle 5 000 teisendi Soome Kirjanduse Seltsile müünud (Loorits, Viidebaum 1932: 214). Eisen avaldab sama aasta Eesti Kirjanduses vastulause “Pro domo”, kus teatab, et ta pole oma mõistatusekäsikirju müünud, vaid vahetanud “sellekohaste ainete vastu” (Eisen 1932: 528; vt. ka Saukas 2005: 40).

Oskar Looritsa kirjavahetuses leidub jälgi, mis heidaksid justkui valgust Samuel Sommeri ja Looritsa konflikti võimalikele algpõhjustele. Jääb mulje, et Loorits on väga kõrgel tasemel kritiseerinud Sommeri ebaefektiivset tegevust Piirimaade Seltsi rahvuspoliitiliste eesmärkide täitmisel. Looritsa kirjast Martti Haaviole võib leida vihjeid koguni selle kohta, nagu oleks Sommeri Piirimaade Seltsi juhataja kohast ilmajäämine seotud muuhulgas ka Looritsa antud hinnangutega Sommeri tegevusele.

Ja oma päeviku põhjal võin Sulle puhtast südamest teatada, et viimast korda olin riigivanema juures üle aasta tagasi, nimelt 13. VIII 1935!! Ja siis ei olnud mul Pätsiga Sommerist üldse juttu,⁹⁸ vaid kogu meie pikk

⁹⁷ Rudolf Põldmäe on meenutanud, et kuigi Eisen kogus rahvaluulet paralleelselt ERAga ning tegi ERAga koostööd, oli Eisen ERA tegemistest ülekohtuselt kõrvale jäetud. “Näiteks oli aktiivne koguja vana Eisen, kelle vastu oldi natuke ülekohtused. Ta ei olnud isegi arhiivi kolleegiumis, kuigi Eiseni kogu oli meil ju olemas, mahult peaaegu võrdne Hurda omaga. [...] Loorits tõepoolest ei armastanud teda ja alahindas vahest liialt tema tööd ning tõstis Hurta rõhutatult esile. Aga Eisen uuris ikka edasi ja püüdis vormis olla. [...] Arhiivis ta palju ei käinud, ei tahtnud Looritsaga kokku puutuda, meid teisi sallis ta siiski paremini” (Põldmäe 1989: 126).

⁹⁸ Nii Loorits kui Martti Haavio olid poliitiliselt aktiivsed ning lähedalt seotud oma maa poliitilise eliidiga (Looritsa ja Haavio kirjavahetusest Olesk 2004 a; b), mõlema kirjadest võib lugeda isiklikest vestlustest vastavalt riigivanem Konstantin Pätsi või president Kyösti Kallio ja justiitsminister Urho Kekkosega »»

vestlus keerles juba siis Einbund-Eenpalu probleemi ümber. Sic! Sapienti sat! (= meie kirjavahetust tsenseeritakse!)

Ja eelviimane kord riigivanema juures olin täna täpsalt kahe aasta eest, s.t. 30. X 1934. Siis oli meil küll ka juttu Sommerist, aga sugugi mitte tema rahvaluuleliste kogude nõrkusest, vaid tema rahvuspoliitilise tegevuse nõrkusest Piirimaade Seltsi kõrgepalgalise agendina. Kritisearisin juba siis sama ägedalt nagu praegugi lapsikut jukerdamist ingerlastega, selleks et agent odavaid “teeneid” võiks demonstreerida, kuna vene-küsimuses meie asi läheb järjest tagurpidi, raha aga raisatakse imelikkude sõitude ja muude kahtlaste asjade pääle. Ja saa nüüd aru: pärast seda on Sommer oma kõrgepalgalise koha lõpuks ometi (ja õnneks!) kaotand. Vaata – da liegt der Hund gegraben!

Ja pärast seda hakkas Sommer oma kogudega terroriseerima. Sommeri teene kogude juures on minimaalne. Aga mina mõistan ikka vahet teha Sommeri isiku ja setu poiste kogude väärtuse vahel, olen seda ka avalikult öelnud.

Oskar Looritsa kiri Martti Haaviole, 30.10.1936, ERA, Looritsa kogu.

Piirimaade Selts oli valitsuse toetusel alustanud suure hurraaga, ja nagu vähemalt aruannetest nähtub,⁹⁹ väga edukalt, piirimaade integreerimist Eesti Vabariiki. 1930. aastatel vähendas siiski valitsus Seltsile määratud rahasid järjest, nii et Sommer, nagu ta paljudes kirjades ja kirjutistes mainib, pidi Piirimaade Seltsi peasekretärina ühtäkki tegema tasuta tööd. Et suur rahvaluulekogumine ei jääks katki, oli Sommer nii 1930. a. alguses kui pärast 1933. aasta sügist väidetavalt rahastanud

>>> (Martti Haavio kiri Oskar Looritsale, ?.2. 1937, EK1A, f. 175, m. 10:26, l. 1/1). On teada, et 17. juunil 1934. a. olevat Konstantin Päts kohtunud oma talus Oskar Looritsaga ning pakkunud viimasele uue Valitsuse Informatsiooni ja Propaganda Talituse (alates 1935. aastast Riiklik Propagandatalitus) juhi kohta. Talitus pidi süvendama Eesti riiklikku ja rahvuslikku mõtteviisi ning tegema selleks propagandat, hiljem tegeles ka tsensuuriga. Loorits keeldus pakkumisest ja Riikliku Propagandatalituse propagandajuhiks said järgnevat aastail Hugo Kukke, Ants Oidermaa ning Edgar Kigaste (vt. Rajasalu 1993: 96–97; Müller 2005: 63; selle kohta ka Loorits 1955a: 168).

⁹⁹ Nt. “Aruanne Piirimaade Seltsi tegevuse üle 1. jaanuarist kuni 31. detsembrini 1926 a.” (ERA, f. 1108, n. 4, s. 726, l. 716–722), “Lühikene ülevaade Piirimaade Seltsi tegevusest 1927. aastal” (ERA, f. 1108, n. 4, s. 726, l. 550–553).

rahvaluulekogumist omast taskust (vt. ka Saukas 2007: 71).¹⁰⁰ Sommer kirjutab keerulisest olukorrast nii Piirimaade Seltsi tegevuse aruannetes kui erakirjades.

P[iiirimaade] Selts hakkas korraldama rahvalaulikute registreerimist ja vanavarakorjamist. Kui P. Seltsile Valitsuse poolt enam toetust ei antud, siis jätkas seltsi peasekretär S. Sommer oma kulul setu rahvaluule korjamist. Praegu on Setu vanavara kogu 23 000 lehekülge suur – folium in quarto. Seda kogu peetakse praegu kõikide aegade kõige suuremaks koguks rahvaluule alal.

Samuel Sommer, “Rahvuskultuuriline liikumine piirimaadel”, 28.11.1936, EK1A, f. 235, m. 20:14, l. 1/2.

Mis puutub P. Seltsi finantsidesse, siis 1. okt 1934. sai aasta täis, kui viimased sendid otsa said. Terve aasta oleme elanud õhust ja armastusest asja vastu.

Samuel Sommeri kiri Oskar Looritsale, 2.10.1934, EK1A, f. 175, m. 18:36, l. 4/5.

Sommer tegi sellist heategevust ilmselt lootuses, et Piirimaade Seltsi toetamist jätkatakse, kuid seda ei juhtunud. 1939. aastal vabastati Sommer seltsi sekretäri kohalt¹⁰¹ ning ka kiratsev selts pidi peagi lõpetama kõik oma tegevused. Sommer kirjutas hulgaliselt kaebe- ja palvekirju, kuid abi sellest polnud. Seoses juba paar aastat varem toimunud Petseri panga pankrotiga olid tabanud Sommerit ka muud rasked kaotused ning näib tõesti, et Sommerile oli 1930. aastate lõpus saabunud nii majanduslikult kui isiklikult suhteliselt keerukas aeg.

¹⁰⁰ Rein Saukas on Piirimaade Seltsi aruannetele tuginedes ära toonud rahvaluulekogumisele eraldatud summad aastatel 1926–1934 (Saukas 2007: 188).

¹⁰¹ 28.3.1939 kirjutab Sommer isikliku kirja Hugo Kukkele, kus palub sellel tingimata kokku saada peaminister Eenpalu ning sise- ja propagandaministritega, et vaidlustada üldosakonna direktorile tehtud korraldus vabastada Sommer ametist. Sommer palub Kukkel teha kõik, mis võimalik “mitte minu isiku, kui just asja enese huvides” (Samuel Sommeri kiri Hugo Kukkele, 28.3.1939, EK1A, f. 235, m. 1:35, l. 9). Sommer siiski vabastatakse 1. aprillist 1939. aastal “vanadusepiiri ületamise puhul” Piirimaade Seltsi sekretäri kohalt (ERA, f. 852, n. 1, s. 1454, l. 9) ning ta peab andma üle tema käes olnud seltsi paberid (EK1A, f. 235, m. 63:24, l. 1/1). Sama aasta mais koostab tõenäoliselt Sommeri juhendamisel Aksel Lillo (võib-olla ka Paulopriit Voolaine) memorandumi peaminister Eenpalule, kus juhitakse tähelepanu, et Sommeri asemel »»

Armas sõber! Eile käis Ruusamägi Arhiivis ja jutustas, et Sina olevat kaotanud Petseris panga pankrotiga oma varandusest suure osa. See on siis juba teine hoop tänavu ja võib tuju rikkuda, nii et Sa oled jäänud õige passiivseks: ei näita oma nägu ega kirjuta ridagi. Pidid ikka korraldama oma kaastööliste ekskursiooni Tartusse, pidid ise sõitma Lätti, aga midagi pole kuulda ega näha. Kas hakkad pea jälle toibuma ja endast elumärki andma? Kunas võib oodata materjalide Tartusse jõudmist? Kui käsikirjad Sinul nüüd kodus nurgas lamavad, siis oleks küll vist kindlam pani-paik siin keldris. Kui korraldus veel lõpetamata, siis too vähemalt eelmise aasta osagi ära.

Oskar Looritsa kiri Samuel Sommerile, 22.9.1934, EK1A, f. 235, m. 9:37, l. 20/20.

Kui Sommer tähistas 1936. aastal piduliku aktusega Petseri Gümnaasiumis oma rahvaluulekogumise 10. sünnipäeva, osales kõnekoosolekul

>>> Piirimaade Seltsi sekretäriks määratud Räpina luteri kiriku õpetaja Viks pole antud kohale sobiv, kuna on halvustanud õigeusku ja õigeusklikke ning ei suuda olla usuküsimuses erapooletu. Avaldatakse ka arvamust, et Viks ei suudaks Piirimaade Seltsi sekretärina luua usaldust ja kodurahu, mis piirialadel on eriti vajalik. Kodurahu huvides soovitakse, et peaminister otsustaks Piirimaade Seltsi sekretäri isiku küsimuse vastavalt rahva soovidele. Memorandumis avaldatakse tunnustust Sommeri tehtud tööle ning väljendatakse kahetsust ja arusaamatust tema lahkumise pärast. Ei jäeta mainimata ka rahvaluulekogumist: “Tema korralduse ja käe läbi on läinud Eesti rahvaluule arhiividesse üle 125.000 lehekülje setu rahvaluule vanavara. Setu rahvaluule salved pole kaugeltki veel tühjaks ammutatud ja Samuel Sommeri eemalejäämisega on nad määratud kadumisele. Meile on arusaamatud Samuel Sommeri lahkumise motiivid” (ERA, f. 852, n. 1, s. 1454, l. 2b). Georg Kuldvee Petserimaalt Ojaveri külast pidi memorandumile allkirju koguma, kuid jättis selle tegemata. Poliitilise politsei Petseri esindus saab mingil moel memorandumist kuulda ning tõlgendab märgukirja ja võimalikku allkirjade kogumist meelepaha ja ärevuse õhutamisenä. Valitsuse korraldusega määratud ametniku avalikku diskrediteerimist nähakse ka kui vaenu õhutamist valitsusasutiste ja Vabariigi Valitsuse vastu. Märgukirjaga seotud tegevuses nähakse süüteo tunnuseid ja 19. mail 1939 alustatakse juurdlust. Kõik asjaosalised kuulatakse üle, kuid pärast juurdlust 5. juunil 1939 asi siiski lõpetatakse vaid Sommeri hoiatamisega (ERA, f. 852, n. 1, s. 1454, l. 13). Sommer sureb 29. juunil 1940 südamehaigusesse. Sommeri sõbra Villem Ernitsa kirjutatud nekroloogis öeldakse, et Sommer haigestus “tegevusetusest, hingelisest survest ja muist põhjustest” ning öeldakse ka otse, et Samuel Sommeri tegevuse ja elujõu murdis poliitiline režiim (vt. Ernits 1940: 8; Pino 1990a: 2).

muuhulgas ka professor Mansikka Helsingist. Võib-olla oli ka see üks põhjusi, miks tekkisid jutud Sommeri kogude Soome parseldamisest? Igal juhul on selge, et vaevalt Sommeril sellist plaani siiski oli, sest tema pärandi hulgast võib leida kirjutisi, kus Sommer näib olevat rõhutatult rahvuslikult meelestatud ja peab väga oluliseks, et eesti vanavara säilitataks just nimelt Eestis (vt. nt. eelpool toodud tsitaati M. J. Eiseni mälestusraamatust). Samuti oma reageeringus Oskar Looritsa avalikule kirjale Postimehes nimetab Sommer jutte selle kohta, nagu ta sooviks kogusid maha müüa, kuritahtlikuks valeks.

Mis puutub sellesse, nagu oleks mina tahtnud setu rahvaluule kogusid Soome ära müüa, siis on see täiesti kuritahtlik vale. Esitan siin Oskar Looritsale järgmise küsimuse: Nimetage sama ajalehe veergudel nende asutuste ja isikute nimed, kellele olen mina Soomes pakkunud setu rahvaluulekogusid müüa?

EK1A, f. 235, m. 1:63, l. 151, vrd. ka Sommer 1936: 4.

Ajaleheväitluses Looritsaga annab Sommerile salajast nõu ERAga seotud Elmar Päss, kes vihjab Looritsa nõrkadele kohtadele, mida rünnata. Pärast Postimehes ilmunud Looritsa kirjutist “Seletuseks setu rahvaluule kogumise asjus” (Loorits 1936b: 7), kus Loorits räägib Sommeri segastest rahaasjadest, ähvardusest kogu välismaale müüa jms., annab Päss Sommerile mürgiseid soovitusi “hoobiks” Looritsa pihta. Kummalisel kombel tõlgendatakse seto rahvaluulet ja selle kogumist taas kui põhjust võistlemiseks, justkui võisteldakski, kes suudab koguda kiiremini ja rohkem rutturiknevat ja kaduvat kultuuripärandit.

*Kui Sa sellele kavatsed vastata, siis märgin siia ära paar juhust. **Punkt 2:ses** toodud väide: “Minul isiklikult pole vähimatki tahet hra S. Sommeri kogumistööd tõkestada” on väga ilus! Võiksid järgi küsida, kas käesoleval aastal uue paralleelse rahvaluule kogu korjamise organiseerimine tema poolt Petseris koos oma ametniku hr. H. Tamperega pole avaldanud **de fakto** seda “vähimatki tahet”, et Sommer surnuks võistelda. Seda kõneleb kogu Petser! **Punkt 3:es** toodud väide: “Hr. S. Sommer on oma tööd teinud Piirimaade Seltsi palgalise ametnikuna ja eri toetussummadega” on samuti tore! Hr. Sommer on poole oma kogust ERA-i hoiule deponeerinud, aga O. L., kes kui arhiivi juhataja peaks eeskuju näitama ja kes*

*samuti Tartu Ülikooli palgalisena ja eri toetussummadega on korjanud Liivi vanavara, pole veel sellest korjandusest ühtki rida ERA-i toonud!*¹⁰²

Elmar Pässe kiri Samuel Sommerile, 7.4.1936, EK1A, f. 235, m. 12:28, l. 16/21.

1935. aasta kevadel teeb ERA Looritsa isikus radikaalse sammu ning nõuab haridusministeeriumilt, et Sommeri kõik seni veel ERAse deponeerimata vihikud võetaks muinsuskaitse alla.¹⁰³ Sama aasta teisel juunil saabki Sommer Eesti Vabariigi Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi Teaduse ja Kunsti Osakonnalt teatise, millega antakse teada, et Petseris Samuel Sommeri omandis olevad rahvaluulekogud on võetud riiklikku kaitstud muinasvarade registrisse ning selle kohta on antud kuupäevast maksvad kõik muinasvarade kaitse seaduse määrused.¹⁰⁴ Sommer leiab, et muinsuskaitse takistab tema tööd ja tunneb ka, et tema õigusi eraomandile on rikutud, ning kaebab otsuse edasi, kuna ei pea seda seaduspäraseks.¹⁰⁵ Haridusministeerium palub seejärel Oskar Looritsalt ja Walter Andersonilt kui rahvaluule spetsialistidelt kirjalikku hinnangut Sommeri kogude väärtuse kohta.¹⁰⁶ Anderson kirjutab oma hinnangus, et Sommeri seto rahvaluulekogu on rahvaluule uurimise seisukohast asendamatu, mis samas ei tähenda, nagu kogus esinevate laulude teisendeid Hurda, Eiseni või teistes ERA kogudes ilmtingimata poleks.

¹⁰² Päss kommenteerib Sommeri küsimise peale Looritsa varasemat kriitilist suhtumist seto rahvaluule kogumise suhtes ka ühes järgnevas kirjas: “Et ERA juhataja alguses Setumaa rahvaluule kogumise vastu oli, seda nagu mäletaksin läbi udu. Ta põhjendas oma väiteid mäletatavasti peamiselt rahvalaulude puhul teisendite liigse kogumisega, mis uurimise juures oleks asjatuks pallastiks. Need ta väited kuulusid sellesse aega, kus ta ise ei olnud veel Petseris Su koguga tuttav. Hiljem ta ei ole seda väitnud ja nagu selgesti mäletan, näitas ta Su kogu kord Hasomini dir. Ney’le, kommenteerides seda kõige parema süsteemiga väga sisukaks koguks, mis üldse ERA:s säilitatakse” (Elmar Pässe kiri Samuel Sommerile, 15.4.1936, EK1A, f. 235, m. 12:28, l. 18/23).

¹⁰³ ERA, f. 1093, n. 1, s. 341, l. 61.

¹⁰⁴ Määrus sätestab muuhulgas, et “vallasmuinasvaru, mis haridusministeeriumi poolt kaitse alla võetud ja millede registreerimisest käesoleva lehe kaudu teatatud, on keelatud hävitada või rikkuda, samuti nende ilmet muuta restaureerimise ja parandamise kaudu või mõnel teisel viisil. Samuti on keelatud registreeritud muinasvaru ilma loata välismaale viia” (ERA, f. 1356, n. 2, s. 1130, l. 4 ja 4b).

¹⁰⁵ ERA, f. 1356, n. 2, s. 1130, l. 3 ja 3 b.

¹⁰⁶ ERA, f. 1356, n. 2, s. 1130, l. 6; EK1A, f. 235, m. 40:16.

Anderson rõhutab, et rahvaluuleteaduses valitsev ajaloolis-geograafiline meetod nõuab, et uurijad võtaksid arvesse kõiki seni üles kirjutatud teiseid, s.t. kui mingis monograafias jääks näiteks arvestamata nii suur osa tekstidest kui leidub Sommeri kogus, siis oleks see suur puudus. Anderson ei jäta oma hinnangus mainimata ka kogude välismaale müümise kõlakat, kuid loodab, et jõutakse kõiki osapooli rahuldava lahenduseni.

Kui hra Sommeri kogu müüdaks välismaale (mida pean absoluutselt lubamatuks), siis peaksid eesti rahvaluuleuurijad iga monograafia koostamise puhul sõitma sinna või tellima enestele sealt arvukaid ära kirju.

Hindan väga kõrgelt hra Sommeri teeneid eesti rahvaluule korjamise alal ja soovin, et tema saaks oma organisatsioonitöö eest vastavat tasu – kuid leian, et see ei tohi sündida eesti rahvaluuleteaduse arvelt.

Walter Anderson E.V.R. Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi Teaduse ja Kunstide Osakonnale, 30.10.1935, ERA, f. 1356, n. 2, s. 1130, l. 6; EK1A, f. 235, m. 40:16, l. 1/1.

Loorits annab samuti omapoolse kirjaliku hinnangu, kuigi kardab, et kaebaja võiks teda ERA juhatajana erapoolikuks pidada, ning soovib ka Anderson eksperdina välja kutsuda või tema käest kirjalikku seletust paluda. Loorits viitab taas kogu ähvardavatele ohtudele (kaotamine, varjamine, müümine). Sisulise poole pealt kommenteerib Loorits, et Sommeri kogu muinsuskaitse alla võtmise peamine argument pole materjali sisuline väärtus, mille üle otsustavad asjatundjad tulevikus, vaid Sommeri kogu ainulaadsus, mis seisneb just nendes konkreetsetes tekstides, mis kogus on.

Täpselt sama teksti ei ole üldse enam võimalik saada, kuigi ka nende jutustajad või lauljad veel elaksid, sest uuel ettekandmisel nad esitaksid juba uued teisendid. Teiseks on nende kogude säilitamise järelevalve tingimata tarvilik: nende hävimine või rikkimine oleks asendamatu kaotus meie vanavarale. Kolmandaks on need kogud setu üldkultuuriline vara, mille kasutamine peab olema võimaldatud uurijaile ja asjasthuvitatule, kuid mille kaotamine, varjamine, äramüümine jne. peab olema absoluutselt keelatud, nagu see kõigi muinsuskaitse alla võetud varade puhul on ette nähtud.

Oskar Loorits Hasomini teaduse ja kunsti osakonnale, 16.10.1935, ERA, f. 1093, n. 1, s. 341, l. 62; ERA, f. 1356, n. 2, s. 1130, l. 7.

6. detsembril 1935. aastal toimubki Riigikohtu administratiivosakonna avalik kohtuistung, kus arutatakse Samuel Sommeri kaebust Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi otsuse peale, millega võeti tema ERAsse deponeerimata rahvaluulekogud muinsuskaitse alla. Sommer viitab oma kaebuses sellele, et rahvaluule on kõigile vabalt kättesaadav ja see, et kogutud materjal võib saada kunagi hindamatu ajaloolise väärtuse, ei saa olla põhjuseks, miks kõik tulevikus võib-olla suurt väärtust omavad asjad tänapäeval kaitse alla võtta.

See haruldus ja ajalooline väärtus peab muinsuskaitse alla võetavail asjel olema juba nende registreerimise ajal, ainult oletatav võimalus neil asjel omada tulevikus ajaloolise väärtuse ei õigusta veel isikliku eravara esemeid võtta muinsuskaitse alla, kanda neid vastavaisse registresse ja seega mitmeti kitsendada isiku õigusi tema varandusesemete ja töövilja suhtes. Ja tõesti, igasugu ese ühiskondlikus elus võib saada haruldaseks ja omada tulevikus ajaloolise väärtuse endisaja kohta selleks, et kord haruldusena iseloomustada oma olemasolu ja tarvitamise ajajärku selle kultuuri, tehnika ja muult alalt. Kuid see asjaolu üksi ei õigusta tema kohta veel muinsuskaitse seaduse kohaldamist, sest sõltuvalt ainult sellest peaks siis ju kõik esemed kuuluma selle seaduse kaitse alla ja üksikisiku töövilja ja vara kasutamine osutuks sel puhul ebaseaduslikult kitsendatuks. Samasuguse oletatava tähtsuse ja väärtuse võivad edaspidi omada tulevikus ka kõik need jutukesed ning laulud, mis praegusel ajal liiguvad rahva suus ja millistest mõningaid mina olen oma huvi pärast asja vastu lasknud elavate inimeste jutustuste järgi ülesmärkida. Need jutukesed ja laulud liiguvad praegu inimeste suus, neid jutustavate elavate inimestega kokku puutudes võib igäiks seal hulgas ka ministeeriumi osakond oma organite kaudu neid üles kirjutada ja koguda kui igale vabalt kättesaadavaid rahva hulgas liikvel olevaid esemeid, – vaja on seejuures kanda vaid selle töö vajalist vaeva ja kulu. Ja seepärast ei võiks minu tööd ja selle vilja lugeda iseloomult selliseks, mis juba nüüd omaks eelajaloolise või muu erilise ajaloolise väärtuse ulatuses ja kujul, mis õigustaks muinsuskaitse seaduse sellele kohaldamist ja minu töövilja vaba kasutamise kitsendamist.

Samuel Sommeri kaebus Riigikohtule, 3.10.1935, ERA, f. 1356, n. 2, s. 1130, l. 3.

Juristiharidusega Sommer on kohtus võidukas ning Riigikohus tühistab Haridus- ja sotsiaalministeeriumi otsuse, millega oli seto kogud kuu-

lutatud kaitse all olevaks muinasvaraks.¹⁰⁷ Sommeri kaitse, mis toetus sellele, et tänapäeval kogutava rahvaluule üleskirjutisi ei saa lugeda kaitset vajavateks muinasvaradeks, oli edukas. Kohtus ei räägita enam “kogust”, vaid korraldamata toormaterjalist. Rahvuslikust kultuurivarast saavad ühtäkki lihtsalt paberilehed, kui kohus kuulutab: “Paberile märgitud ja märgitavad rahvalaulud ja jutud nende kogumise ajal ei kujunda enesest ei etnograafilisi, numismaatilisi ja heraldilisi kogusid ega kultuur- ja kunstiajaloolisi asju”.¹⁰⁸

Sommer oli võitnud protsessi ja tema ERAsse deponeerimata kogud olid nüüd seaduslikult eraomandiks kuulutatud. Kuna aga kogumis- ja korraldamistöö rahastamine oli katkenud juba 1930. aastate keskel, ei toimunud sel ajal Sommerile jäänud rahvaluulekogu mahus ega korras- tatuses mingeid erilisi muutusi. 1938. aastast on säilinud Oskar Looritsa kirjapanek, kust nähtub, et Sommer pole siiski lõpetanud uute rahasta- misvõimaluste otsimist. Loorits on dokumenteerinud seiga, kus Som- meri hea sõber Villem Ernits on kavatsenud taotleda Soome Kirjanduse Seltsist raha Sommeri kogumistöö lõpetamiseks.

29. IV 38 olime Andersoniga parajasti minu töötoas vaidlemas Pässi esi- tatud väitekirja üle, kui astus sisse V. Ernits ja pakkus meile lugeda üht kirja, mille ta oli ise koostanud ERA poolt Soome Kirjanduse Seltsile umbes sellise sisuga:

ERA näeb häämeelega, et SKS toetab rahaliselt S. Sommeri rahvaluu- lelise kogumistöö lõpuleviimist Setumaal. Omaltpoolt ERA on nõus võtma kogutud materjali kopeerimise kuludest osa võrdselt SKS-ga sel tingimu- sel, et ühe koopia saab endale ERA, teise SKS.

Ütlesin Ernitsale, et ärgu ta segagu end asjusse, kuhu teda pole vaheta- litajaks palutud ega volitatud, liiati ärgu ta sõitku eesti rahvaluule mater- jale nüümoodi Soome müütama, kui ERA kogumise ja kopeerimise ette ise nüükuinii hoolitseb.

Tahtsin Ernitsa koostatud kirja Arhiivile mälestuseks jätta, kuid ta võt- tis selle kaasa. Küsisin, kas hakkas häbenema või?

EFAM, Loorits

¹⁰⁷ Riigikohtu Administratiiv-osakonna toimetis nr. 604-II-1935 a, ERA, f. 1093, n. 1, s. 341, l. 66–68; Kohtuistungi protokoll, ERA, f. 1356, n. 2, s. 1130, l. 13–16.

¹⁰⁸ ERA, f. 1093, n. 1, s. 341, l. 67.

Looritsa järgi (samas), olevat Ernits käinud samas asjas veel tulutult Andersoni jutul. Pole teada, kas SKSile abipalve kirjutamise ja esitamiseni jõuti või lasid Sommer ja Ernits end ERA ja ülikooli vastuseisust heidutada.

Ka Loorits ei jäta siiski võitlust Sommeri kogude ERAsse saamise nimel. 1940. aastast on säilinud Eesti Teaduste Akadeemia ja Informatsiooni Keskuse¹⁰⁹ vaheline kirjavahetus,¹¹⁰ kus Teaduste Akadeemia palub oma liikme Oskar Looritsa nimel välja selgitada, kuidas oleks võimalik Piirimaade Seltsi ülesandel kogutud, kuid Sommeri kätte jäänud rahvaluulematerjale kopeerida. Kuna Loorits valmistavat ette väljaannet, mis käsitleb Setomaa pühasid ja pühakuid, oleks selline materjal hädavajalik.¹¹¹ Informatsiooni Keskus ei hakka siiski Teaduste Akadeemia palvel Sommeri ja Looritsa vahetalitajaks, vaid teatab 21.5.1940, et neil puudub võimalus Sommerile mingeid korraldusi teha, kuna see on lahkunud ametist ning “kirjas tähendatud setu vanavaramaterjalid ei ole meie kaudu läinud S. Sommer’i valdusse”.

Sommer suri 29.6.1940 ning tema ERAle üleandmata kogude saatus oli mõnda aega teadmata. Rudolf Põldmäe on meenutanud 1980. aastail, kuidas talle olevat 1940. aasta novembris antud ülesanne Tallinnasse kogusid otsima minna. Põldmäe käis natsionaliseeritud Krediidpanga kolikambrites Sommeri kogu “teist poolt” otsimas, sorteeris panga arhiivmaterjalide hulgast välja enam kui 50 000 lehekülge Sommeri

¹⁰⁹ 1934. aastal tööd alustanud Valitsuse Informatsiooni ja Propaganda Talituse (alates 1936. aastast Riiklik Propagandatalitus) nimi muudeti 1940. aasta mais Informatsiooni Keskuseks (vt. Müller 2005: 62).

¹¹⁰ ERA, f. 1093, n. 1, s. 326, l. 8–9.

¹¹¹ Loorits valmistas tööpoolest ette mitmeid uurimusi õigeusu rahvalikest tõlgendustest. 1959. aastal ilmunud artiklis “About the religious concretism of the Setukesians” väidab Loorits, et ta oli kogunud ja süstematiseerinud enam kui 30 000 lehekülge muistendeid ja usundilisi jutte, kuid nii need kui ka juba trükiks ette valmistatud uurimus setode usust ikoonidesse ja imedesse, olevat jäänud “raudsee esiide” taha (vt. Loorits 1959: 9). Samas on nii selles kui ka muudes sõjajärgsetes Looritsa rahvapärast õigeusku käsitlevates uurimustes Sommeri kogu tekstidele erineval määral viidatud ja neid publitseeritud, nt. Loorits 1954 ja 1955b. 1940. aastal ilmunud uurimus setode ja venelaste nais-
tepühadest toetub suurel määral ERA enda organiseeritud kogumistööle saadud materjalile, kuid seal on avaldatud ka mõned Sommeri kogu varasemast osast pärit tekstid (vt. Loorits 1940).

rahvaluulevihikuid ning sai hiljem Võrust kadunukese varanduse hool-dajalt ERAle ja EK1Ale ka fotosid, kirju ja muid materjale (vt. Põldmäe 1982: 317; Põldmäe 1989: 127; Saukas 2007: 79). Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kretzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna (KM RO) käsikirjaliste rahvaluulekogude inventariraamat teatabki, et 15. ja 16. novembril 1940. aastal andis Sommeri “pärandus-tombu hooldaja” A. Kasak tema koduse arhiivi Eesti Kultuuriloolisele Arhiivile ja Eesti Rahvaluule Arhiivile üle. Keerulisel ajal oli Sommer ootamatult surnud, Loorits põgenes Eestist ning Sommeri rahvaluule-kogud jõudsid vaikselt ERAsse.

Sommeri surma järel muutuvad hinnangud tema kogule järjest krii-tilisemaks, kuni jõutakse selleni, et kogust ei räägitagi. Kui 1930. aastate alguses ütles Paulopriit Voolaine, et Sommeri kogu ületab Hurda ja Eiseni rahvaluulekogud juba selle poolest, et “see kogu on ainult Setumaa kohta ja sisaldab palju seni vähetuntud materjali” (Voolaine 1930: 4), siis hiljem hakatakse seda seto-kesksust välja tooma kui ühte puudust, mis muudab kogu vaesemaks Hurda või Eiseni omast. Isegi Sommeri varasemad toetajad Elmar Päss ja Villem Ernits korrigeeri- vad järsku oma varasemaid seisukohti ja on ettevaatlikud oma uutes Sommeri ja Hurda võrdlustes. 1939. aasta artiklis “Setu rahvakombeid lapsest” peab Päss vajalikuks rõhutada, et Sommer tegi kogumistööd Piirimaade Seltsi toetusel ning et Sommeri kogu ületab küll Hurda kogu ainestiku rohkuselt, kuid mitte seto tekstide väärtuse ja vanuse poolest (Päss 1939: 360). Samasugust mõõndust kasutab ka Ernits Som-meri nekroloogis, öeldes, et Sommeri Seto vanavarakogu “lehekülgede arv ületab isegi J. Hurda kogud, kuid sisuliselt Hurda kogud ületavad S. Sommeri omad kas või sellega, et nad esitavad kogu Eestit” (Ernits 1940: 8).

*Kogumise ideoloogiad: kelle oma on rahvaluule?*¹¹²

Sommeri ja Looritsa konflikti kroonika teeb nähtavaks, et folkloristlike institutsioonide ja folkloristika ajalugu on tugevalt ideoloogiast, poliitikatest ja inimsuhetest värvunud, ning viimast aspekti ei saa seejuures alahinnata. Lihtne oleks tembeldata ebamugavad akadeemilise diskursuse mikropraktikaid käsitlevad teemad vulgaarseks, väiklaseks või ebaoluliseks ning heita need ajaloo prügikasti või degradeerida see osa distsipliini ajaloost “kuluaari- või koridorivestluste” hulka kuuluvaks (vt. Rabinow 1986: 253). Selline arutelust keeldumine moonutaks meie pilti folkloristika ajaloost ning raskendaks ajalooliste kommunikatsiooni- ja mõtteviiside mõistmist. Sommeri rahvaluulekogu tekkimise loo lahtiharutamine on minu jaoks paljastanud folkloorikogumise ja arhiivi loomise poliitilisuse, aga teinud ka nähtavaks selle, kui oluliselt on distsipliini ajalugu mõjutanud inimestevahelised suhted ja sündmuste meediakajastused. Vanade kirjavahetuste, arhiividokumentide ja ajalehenuppude representatsioon toimunud sündmuste põhjustest ja tagamaadest on hägune mosaiikpilt, millest iga kuitahes väike välja-puhastatud või leitud kivi meelitab uurijat uute vaatepiltide ja seostega. Samas on selge, et sündmustest jäänud “jäljed” võivad olla küllaltki juhuslikud ning iga uue kogemata leitud kivikese paika asetamine võib muuta kogu pildi senist kompositsiooni ja tähendust. Minu kirjutus on niisiis vaid üks võimalik leitud allikatele tuginev representatsioon Sommeri rahvaluulekogu loost, kus olen teadlikult säilitanud allikate vahelisi dissonantse ja mitmetähenduslikkust.

Eesti rahvaluulekogude loomine on olnud sümboolne projekt: folkloorikogusid on nähtud kui rahvuslikku ühisvara, meie ühist kapitali, mis tõestab, et oleme olemas ja suured vaimult. Kogumine ja “meie” kogude suurus on mõjunud hetketi joovastavalt ning sundinud ette võtma üha auahnemaid ja laiemaid publitseerimis- ja kogumisprojekte. Samas on peetud oluliseks, et ühise vara kogumine ja säilitamine oleks

¹¹² Seto pärimusega seotud omandiprobleeme on varem käsitletud Kristin Kuutma (vt. Kuutma 2009b; c).

mingite institutsioonide kontrolli all. Nagu nähtub ka Sommeri kogu retseptsioonist, on pidevalt ümber hinnatud isikute tegevust ja rahvaluulekogude väärtust, eri isikud ja institutsioonid on üritanud kontrollida folkloristika lugu ning lagundada või tsementeerida teatud hierarhiaid. Kanooniliste lugude ja vanade hierarhiate lammutamise püüetele on järgnenud sageli karistused, retoorikas ja tegutsemises osavamad on siiski suutnud endast narratiivi mingi jälje jätta.

Sommeri kogudega seotud vaidlustes ja aruteludes jääb varju Sommeri rahvaluulekogu kui setode käest setode poolt kogutud pärimus. Nii Sommer kui Loorits pidasid vanavara eesti rahvuslikuks kultuurivaraks, mille asukohtki on väga tähenduslik ning mille võõrsile viimine või võõraste kätte sattumine võiks kahjustada kogu rahvust.¹¹³ Ka seto rahvaluulekogu nimetati toleaeagsele rahvaluuleteaduse diskursusele sümptomaatiliselt mälestussambaks **eesti** rahvalaulikuile.¹¹⁴ Nii nagu Hurt teadis, et rahvalaulude kogumiseks on saabunud kaheteistkümnedes tund, oli ka Sommer veendunud, et rahvaluulekogu suurimad vaenlased on haridus ja kultuur,¹¹⁵ mis Setomaale tungivad ja sealset rahvaluulet hävitavad. Juba sel ajal olid setod eksootiline “teine”, eesti kultuuri omad “metslased”, kelle saatuseks oli olla eesti folkloristika “tõmbenumbriks”, nagu ütleb Loorits ühes erakirjas Sommerile.

Armas härra Sommer! Olen nüüd kogud läbi vaadand ja võin teid teadlikumalt tänada suure ja jäädava töö eest, mis olete teinud: see püsib

¹¹³ Samasugune markantne rahvuse ja tema folkloorikogude seostamine on jälgitav ka Eesti Rahvaluule Arhiivi kogutud eestirootsi folkloori kogu (ERA, Rootsi) loos. ERA juhataja Loorits leidis, et peamiselt Paul Ariste kogutud materjali õigem koht on mõnes rootsi rahvaluulet säilitavas arhiivis ning annetas 1930. aastate lõpus umbes 1000-leheküljelise kogu Soomerootsi Rahvaluule Arhiivile, saades vastu koopiad (Salve 2002: 39–40). Kogu kinkimine tekitas suurt vastuseisu. Ariste on nimetanud Looritsa tegu “riiklikuks kuriteoks” ning näinud kogu annetamise taga pigem enda vastu suunatud isiklikku kättemaksu Looritsa arvustamise eest, kui mingit laiemat ideoloogilist probleemi (Ariste 2008: 170–171, 332).

¹¹⁴ “Mälestussammas eesti rahvalaulikuile. Setu rahvalaulud antagu trükki. Muinsuskaitset kasutatakse mõnikord töötakistuseks. Samuel Sommeri 10 aastase rahvaluule kogumisjuubelilt.” – Postimees nr. 94, 6.4.1936, lk. 2.

¹¹⁵ Haridust, mis kasvatab ratsionaalset mõtlemist, on ikka peetud folkloori ning selle autentsuse hirmsaimaks vaenlaseks, vt. nt. Bendix 1997: 112.

nähtavasti setude saatusest, olla eesti folkloristika tõmbenumbriks. Hurt tõstis nad esirinda ja trükkis laulud. Teie kogu kindlustab setudele aukoha ka edaspidiseks.

Oskar Looritsa kiri Samuel Sommerile, 9.6.1932, EKIA, f. 235, m. 9:37, l. 5/5.

Samas pole ei kogumistöös ega hilisemas retseptioonis antud setodele oma häält ega sõnaõigust, mõlema tüli osapoole jaoks esindavad nad järjekindlalt **eesti** vana pärimust, mitte setosid ennast ega nende pärimust. Setod on oma ülesande täitnud rahvaluulet esitades ja seda kirja pannes. Nad on osa eesti rahvuslikust projektist, eksootilised “tõmbenumbrid” eesti folkloristikas, nad ei esinda iseseisvat seto kultuuri ega pärimust. Lisaks sellele toetab pärimuse kandja varjujäämist ka 1930. aastail veel valdav võrdlev-ajalooline ideoloogia, mis eelistas teksti inimesele ning laia haaret lokaalsusele. Folkloristid ja rahvaluule kogumise organisaatorid on “kõhurääkijatena” (vt. Ritchie 1993) kõnelenud setode eest ning representeerinud ja kasutanud nende pärimust vastavalt oma vajadustele. Seto pärimus pole saanud olla asi iseeneses, vaid see on olnud hurdalik eesti ajaloo ehituskivi või tee eesti ja soome vana pärimuse uurimiseks. Seto pärimus on olnud vajalik eesti folkloristika suure narratiivi jaoks, mitte seto lokaalse diskursuse jaoks.

Sommeri ja ERA vahelises tülis tõstatub küsimus, kellele kuulub seto pärimus. Süмптоomaatilisel tolaegsetele praktikatele unustatakse diskussioonis setod, kelle pärimusest tüli alguse on saanud, ning küsitakse vaid, kas pärimus kuulub selle kogumise organiseerijale või kogu eesti rahvale ja riiklikule arhiivile. Jutt käib küll autoriõigustest ja muinsuskaitsest, kuid sellest diskussioonist on välja jäetud need inimesed, kes on tüli aineseks olnud pärimusega selle loojate ja esitajate nimel seotud. Küsimuseasetus on selline, et vaidlustes tegeletakse peamiselt probleemiga, millal pärimus muutub isiklikest üleskirjutistest üldrahvalikuks omandiks ja eesti muinasvaraks, mida peab valvama ja arvele võtma. Käsitletav juhtum teeb muuhulgas nähtavaks arhiivi ja arhiivipärimuse loomise protsessi. Näeme, kuidas sujuvalt ja vaikides eraldatakse esitaja esitatavast rahvaluulest nii, et sellest, mis veel äsja oli seotud konkreetse isiku ja paigaga, saab püha pärimus, üldrahvalik varandus ja rahvuse ehituskivi. Setodelt kogutud elav rahvaluule muutub arhivaaliks, millekski käegakatsutavaks ja mõõdetavaks. Vaieldakse, kas pärimus omandab oma väärtuse kohe, kui see on üles kirjutatud, või

saab selle aja jooksul arhiivis seistes ja laagerdudes, kuid ajastuomaselt pööratakse vähe tähelepanu elavale pärimusele.

Seto laulikud ja nende pärimuse jäädvustajad teenivad Sommeri kogu loos tahes-tahtmata mingeid folkloristide ja kogumise organisatsioonide ideid. Tõenäoliselt polnud vanadel naistel ja nende noortel jäädvustajatel antud hetkes ka mingit pretensiooni või võimalustki olla muud, kui need, kes nad olid. Nii kõrgubki seto pärimuse jäädvustamise kohal eesti rahvuslik ideoloogia ning kogutud pärimust vahendatakse mitmekordselt: kirjaoskamatute seto naiste esitustest teevad noored setod raha eest tekstid, millega täidetakse arhiivi, mille eesmärgiks on kokku koguda ja “päästa” eesti vanavara, et tagada pärimuse adekvaatne representatsioon ja säilimine. Ja kui vaieldi, kellele kuulub seto pärimus, siis setod ise vaikisid tummalt, nende pärimus oli tekstualiseeritud ja arhiivikõlbulikuks tehtud ning sellest oli saanud “eesti rahvaluule”.

Kasutatud kirjandus

- Ahven, Eeva 2007. *Pilk paberpeeglistse. Keele ja Kirjanduse Instituudi kroonika 1947–1993*. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Anderkopp, Ado 1927. Meie rahvuse poliitika. Kas ümberrahvastamine või vaba arenemine? Võimu asemel kultuur. – *Vaba Maa* nr. 41, 18. 2., lk. 2.
- Anderson, Walter 1932. Eessõna. – *Eesti rahvalaulud Dr. Jakob Hurda ja teiste kogudest 2. Monumenta Estoniae Antiquae 5. Eesti Kirjanduse Seltsi Toime- tused 21*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk. V.
- Anderson, Walter 1938. Eisen ja Hurt rahvaluulekogujaina. – *M. J. Eiseni elu ja töö*. Toim. Friedrich Ederberg ja Elmar Päss. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus, lk. 130–132.
- Anderson, Walter; Loorits, Oskar 1935. *Eesti Rahvaluule arhiivi tegevuse aruanne 1934/35*. Äratrükk Eesti Rahva Muuseumi aastaraamatust XI. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv.
- Ariste, Paul 2008. *Mälestusi*. Toim. Mart Orav. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Bendix, Regina 1997. *In Search of Authenticity. The Formation of Folklore Studies*. Madison: The University of Wisconsin Press.

- Berg, Diana 2002. Eesti Rahvaluule Arhiivi saamislugu. – *Kogumisest uurimiseni. Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks. Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused* 20. Koostanud Mall Hiiemäe. Tartu: Eesti Kirjandusmuseum, lk. 9–28.
- Briggs, Charles L. 1993. Metadiscursive Practices and Scholarly Authority in Folkloristics. – *Journal of American Folklore*, Vol. 106, No. 422, pp. 387–434.
- Burke, Peter 2006. Mentaliteediajaloo tugevused ja nõrkused. – *Kultuuride kohtumine. Esseid uuest kultuuriajaloo*st. Tallinn: Varrak, lk. 171–191.
- Ederberg, F. W. 1938. M. J. Eisen emeeritusena Tartus. – *M. J. Eiseni elu ja töö*. Toim. Friedrich Ederberg ja Elmar Päss. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus, lk. 100–107.
- Eisen, M. J. 1932. Pro domo. – *Eesti Kirjandus* nr. 10, lk. 528.
- Eesti ülikool 1934 = Eesti ülikool eesti teaduse arendajana. Ankeet I. – *Üliõpilasleht* nr. 2, 24.2, lk. 41–47.
- ERA vahekordadest 1937 = ERA vahekordadest teistega. – *Rahvapärimeste Selgitaja* nr. 2. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk. 44–46.
- Ernits, Villem 1927. Setumaa ja Eesti-Ingeri küsimusi I. – *Kaja* nr. 60, 13.3, lk. 4.
- Ernits, Villem 1940. Samuel Sommer in memoriam. – *Postimees* nr. 176, 3.7, lk. 8.
- Foucault, Michel 2005. *Teadmiste arheoloogia*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Haavio, Martti 1948. *Viimeiset runolaulajat*. Porvoo – Helsinki: WSOY.
- Hagu, Paul 1990. Setu lauluema Miku Ode meenutuseks. – *Keel ja Kirjandus* nr. 4, lk. 216–222.
- Hakamies, Pekka 1991. Viljo Johannes Mansikka. – *Sata vuotta suomalaista folkloristiikkaa. Helsingin yliopiston folkloristiikan laitoksen toimite* 9. Toimittanut Eeva-Liisa Kinnunen. Helsinki, s. 25–31.
- Hautala, Jouko 1954. *Suomalainen kansanrunoudentutkimus. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia* 244. Turku: Turun Sanomalehti ja Kirjapaino osakeyhtiö.
- Hurt, Jakob 1893. Kaheksaskümnes kaheksas aruanne Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest 11. augustil 1893. – *Postimees* nr. 180, 16. 8.
- Hurt, Jakob 1989. *Mida rahvamälestustest pidada. Artiklite kogumik*. Koost. Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Raamat.
- Hurt, Jakob 1903: Über die pleskauer esten oder die sogenannten setukesen. – *Anzeiger der Finnisch-Ugrischen Forschungen*. Band III, Heft 3, Helsingfors, S. 185–205.
- Hurt, Jakob 1904. Sada neljaskümnes seitsmes aruanne. Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. – *Postimees* nr. 106, 13.5, lk. 1–2.

- Jääts, Indrek 1998. *Setude etniline identiteet. Studia Ethnologica Tartuensia* 1. Tartu: Tartu Ülikooli etnoloogia õppetool.
- Kalkun, Andreas 2003. Pihtivad naised. Seto naiste eluloolaulud. – *Teekond. Pro Folkloristica* X. Toim. Mall Hiimäe, Kanni Labi. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk. 32–61.
- Kalkun, Andreas 2004. Anne Vabarna nina. Tõest ja valest seto naiste autobiograafilistes lauludes. – *Regilaul – loodud või saadud?* Toim. Mari Sarv. Tartu: EKM ERA, Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus, lk. 29–49.
- Kalkun, Andreas 2006. Rahvaluulekoguja kui looja. Seto pärimuse representeerimisest Jakob Hurda “Setukeste lauludes” – *Regilaul – esitus ja tõlgendus*. Toim. Aado Lintrop. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk. 67–84.
- Knuuttila, Seppo 1994. Pohjalan sokea Homeros – jalo kansa ja suuri linja yhtenäiskulttuurin vertauskuvina. – *Tyhmän kansan teoria. Näkökulmia menneestä tulevaan. Tietolipas* 129. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 101–122.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold [1860] 1953a. Eesti rahva ennemuistsed jutud ja vanad laulud. I jagu. Eeskõne. – *Maailm ja mõnda. Teosed* [4]. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk. 334–335.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold [1861] 1953b. Eesti rahva lauludest ja ennemuistsetest juttudest. – *Maailm ja mõnda. Teosed* [4]. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk. 355–363.
- Kuutma, Kristin 2005. Matthias Johann Eisen: A Collector and Publisher of Narratives – *Studies in Estonian Folkloristics and Ethnology: A Reader and Reflexive History*. Ed. by Kristin Kuutma and Tiiu Jaago. Tartu: Tartu University Press, pp. 79–99.
- Kuutma, Kristin 2009a. Narrative scholar and narrated lives: life writing and (self-) representation. – *Folklore*, vol. 43, pp. 97–122.
- Kuutma, Kristin 2009b. Who owns our songs? Authority of heritage and resources for restitution. – *Ethnologia Europaea*, Vol. 39 (2), pp. 26–40.
- Kuutma, Kristin 2009c. Cultural Heritage: An Introduction to Entanglements of Knowledge, Politics and Property. – *Journal of Ethnology and Folkloristics*, Vol. 3, No. 2, pp. 5–12.
- Laugaste, Eduard 1980. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu 2. Valitud tekste ja pilte*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Loorits, Oskar 1932a. Pühendus Jakob Hurdale. – *Vanavara vallast. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad* I. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk. 5–6.
- Loorits, Oskar 1932b. Eesti rahvaluuleteaduse tänapäev. Olevase ülevaade ja tulevase töökava. – *Vanavara vallast. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad* I. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk. 7–34.

- Loorits, Oskar 1934. Mägiste–Sommeri sõnaduelli puhul. – *Vaba Sõna* nr. 99, 5. 5, lk. 6.
- Loorits, Oskar 1935a. Das misshandelte und sich rächende Feuer. – *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat* 1932. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk. 121–206.
- Loorits, Oskar 1935b. Koit ja Hämarik. – *Virittäjä. Kotikielen Seuran aikakauslehti*. Yhdeksäsneljättä vuosikerta 1. vihko, s. 45–47.
- Loorits, Oskar 1936a. Estonian folklore of today. – *Acta Ethnologica* nr. 1, pp. 34–52.
- Loorits, Oskar 1936b. Seletuseks setu rahvaluule kogumise asjus. – *Postimees* nr. 95, 7. 4, lk. 7.
- Loorits, Oskar 1938. Viiskümmend aastat süstemaatset rahvaluule kogumist Eestis. – *Rahvapärimeste selgitaja* nr. 5. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk. 145–147.
- Loorits, Oskar 1940. *Das sog. Weiberfest bei den Russen und Setukesen in Estland*. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused 14. Tartu.
- Loorits, Oskar 1954. *Der heilige Kassian und die Schaltjahrlegende. Folklore Fellows Communications* 149. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia.
- Loorits, Oskar 1955a. Eesti ajaloo põhiprobleemid. – *Iseseisvuslaste kirjavara*. Stockholm: Törvik.
- Loorits, Oskar 1955b. *Der heilige Georg in der russischen Volksüberlieferung Estlands. Veröffentlichungen der Abteilung für Slavische Sprachen und Literaturen des Osteuropa-Instituts (Slavisches Seminar) an der Freien Universität Berlin* 7. Berlin; Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Loorits, Oskar 1959. About the religious concretism of the Setukesians. – *Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikauskirja* 61:5. Helsinki, pp. 1–49.
- Loorits, Oskar; Viidebaum, Richard 1932. Eesti rahvaluulekogude statistiline ülevaade. – *Vanavara vallast. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad* I. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk. 195–219.
- Lõuna, Kalle 2003. *Petserimaa. Petserimaa integreerimine Eesti Vabariiki 1920–1940*. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Mägiste, Julius 1934. Avalik vastus hr. Samuel Sommerile. – *Vaba Sõna* nr. 97, 3. 5, lk. 4.
- Mägiste, Julius 1957. Petserimaast, selle uurimisest ja setude päritolust. – *Meie maa. Eesti sõnas ja pildis* IV. *Lõuna-Eesti*. Toim. Bernard Kangro, Valev Uibo-puu. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, lk. 165–173.
- Müller, Arp 2005. Propagandaministeerium esimeses Eesti Vabariigis. – *Praktiline suhtekorraldus: Eesti kogemus*. Toim. Kaja Saksakulm Tampere. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk. 60–76.

- Olesk, Sirje 2004 a ja b. Üks isikupärane vaade Eesti sisepoliitikale 1930. aastatel. Oskar Looritsa kirjad Martti Haaviole. – *Tuna* nr. 1 ja 2, lk. 96–108 ja 92–105.
- Oras, Janika 2008. *Viie 20. sajandi naise regilaulumaailm. Arhiivitektid, kogemused ja mälestused. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused* 27. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- O. T. 1936. Sommer löi dr. Hurda rekordi. Maailma suurim vanavara-kogu Petserimaal. Kümne aastaga 120.000 lehekülge vanavara. – *Vaba Maa* nr. 55, 9. 3, lk. 8.
- Pino, Veera 1950. *ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi 1948. a ekspeditsioon Kagu-Eestisse. Kriitiline analüüs* (diplomitöö). Tartu: TRÜ Eesti Kirjanduse ja Rahvaluule kateeder. (Käsikiri TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule osakonna raamatukogus).
- Pino, Veera 1990a. Rahvaluulekoguja Samuel Sommer 2. – *Vooremaa* nr. 81, lk. 2.
- Pino, Veera 1990b. Rahvaluulekoguja Samuel Sommer 3. – *Vooremaa* nr. 83, lk. 2.
- Põldmäe, Rudolf 1982. Kirjandusmuuseum aastail 1941–1942. – *Keel ja Kirjandus* nr. 6, lk. 314–319.
- Põldmäe, Rudolf 1986. Jakob Hurda koostööst korrespondentidega. – *Keel ja Kirjandus* nr. 12, lk. 726–735.
- Põldmäe, Rudolf 1989. Meenutusi Eesti Rahvaluule Arhiivist 1927–1940. – *Keelest ja kultuuriloost. Emakeele Seltsi aastaraamat* 33. Tallinn: Eesti Raamat, lk. 122–127.
- Päss, Elmar 1933a. *Eesti liulaul. Runovõrdluse katse. Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli Toimetused. B: Humaniora* 31:1. Tartu.
- Päss, Elmar 1933b. Vaimukultuurilist omapära eesti rahvaluules. – *Eesti rahvuskultuur. Koguteos Eesti Vabariigi 15. aasta juubeliks*. Tartu: Eesti Rahvuskultuuriline Ühing, lk. 13–21.
- Päss, Elmar 1935. Kalevala “laevapuu” Setus. – *Eesti Kirjandus* nr. 2, lk. 61–67.
- Päss, Elmar 1938. Eiseni rahvaluulekogudest. – *M. J. Eiseni elu ja töö*. Toim. Friedrich Ederberg ja Elmar Päss. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus, lk. 133–139.
- Päss, Elmar 1939. Setu rahvakombeid lapsest. – *Eesti Kirjandus* nr. 8, lk. 360–369.
- Rabinow, Paul 1986. Representations are Social Facts: Modernity and Post-Modernity in Anthropology. – *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Ed. by James Clifford and George E. Marcus. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, pp. 234–261.
- Rajasalu, Inda 1993. Riiklik Propaganda Talitus ja eesti nimi. – *Tundmatu Eesti Vabariik*. Toim. Jüri Ant, Eero Medijainen, Ago Pajur. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituudi Kirjastus, lk. 96–108.

- Ritchie, Susan 1993. Ventriloquist Folklore: Who Speaks for Representation? – *Theorizing Folklore: Toward New Perspectives on the Politics of Culture* (Apr. – Oct., 1993). *Western Folklore*, Vol. 52, No. 2/4, pp. 365–378.
- Roos, Jaan 1936. Jakob Hurt. Eesti vanavara kuningas. – *Eesti rahvuslikud suurmehed. Elulooline kirjastik noorsoole* 3:17. Tallinn: Kooli-Kooperatiiv, lk. 193–240.
- Salve, Kristi 2002. Muude rahvaste folkloor Eesti Rahvaluule Arhiivis. – *Kogumised uurimiseni. Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks. Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused* 20. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk. 29–52.
- Saukas, Rein 2005. *Eesti mõistatuste allikalugu II. Reetor* 6. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. Folkloristika osakond, Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus.
- Saukas, Rein 2007. *Eesti mõistatuste allikalugu III. Reetor* 7. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. Folkloristika osakond, Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus.
- Sommer, Samuel 1922. Setu laulupidu korraldus tuleb ette võtta. – *Postimees* nr. 139, 23. 6, lk. 7.
- Sommer, Samuel 1931. Setumaa – Vanavara ait. Setu noored korjavad vanadelt usinasti vanavara. Mõni laulik laulab üle 10.000 rea. – *Postimees* nr. 34, 4. 2, lk. 2.
- Sommer, Samuel 1934. Avalik küsimus prof. J. Mägistele. – *Üliõpilasleht* nr. 6, 17. 5, lk. 189.
- Sommer, Samuel 1936. Vanavarakogujad omavahel. Toimetusele saadetud kiri. – *Postimees* nr. 127, 12. 5, lk. 4.
- Sommer, Samuel 1938. Minu mälestused prof. M. J. Eisenist kui vanavarakogujast. – *M. J. Eiseni elu ja töö*. Toim. Friedrich Ederberg ja Elmar Päss. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus, lk. 120–122.
- Tampere, Herbert 1935. *Eesti rahvaviiside antoloogia. Anthologia Cantuum Popularium Estonorum* 1. *Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused* 5. Tartu.
- Tampere, Herbert 2009. 30 aastat Eesti Rahvaluule Arhiivi asutamisest. – *Lauluvälised. Eesti mõttelugu* 85. Koostaja Mall Hiimäe. Tartu: Ilmamaa, lk. 212–232.
- Tedre, Ülo 1994. M. J. Eiseni tee folkloristikasse (II). Eisen Hurda võistlejana. – *Keel ja Kirjandus* nr. 8, lk. 487–497.
- Tuglas, Elo 2008. *Tartu päevik, 1928–1941*. ETA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus. Tallinn: Tänapäev.
- Valk, Ülo 2004. On the Discursive Foundations of Estonian Folkloristics: a Farmer's Field of Vision. – *Everyday Life and Cultural Patterns. International Festschrift for Elle Vunder. Studies in Folk Culture*. Volume 3. Ed. by Ene Kõresaar and Art Leete. Tartu: Tartu University Press, pp. 265–272.
- Valk, Ülo 2005. Establishment of the Estonian Folklore Collections and the Concept of Authenticity. – *Volkskundliche Großprojekte. Ihre Geschichte und*

- Zukunft. Rostocker Beiträge zur Volkskunde und Kulturgeschichte* 2. Münster, New York, München, Berlin: Waxmann Verlag GmbH, pp. 33–38.
- Viidalepp, Richard 1936. Aruanne rahvaluule kogumisest 1. VI – 30. IX 1936. – *Rahvapärimeste Selgitaja* nr. 1. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk. 15–16.
- Viidalepp, Richard 1939. Jakob Hurt – geniaalne rahvaluulekoguja. – *Eesti Kirjandus* nr. 7, 20.7, lk. 293–312.
- Viidalepp, Richard 1953. Kreutzwald – eesti folkloristika rajaja. – *Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus. Artiklite kogumik*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk. 93–129.
- Vinkel, Aarne 2000. Legend või luhtumus? – *Keel ja Kirjandus* nr. 6, lk. 452–454.
- Voolaine, Paulopriit 1930. Setu suurem rahvaluule kogu. Kirja pandud 300.000 regivärssi. – *Postimees* nr. 259, 24. 9, lk. 4.
- Väisänen, Armas Otto 1924. Seto lauluimä' ja näide johustise' laulu'. – *Kodotulõ': Seto lugõmiku II osa. Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetused* XI. Tartoh: K.-Ü. Postimehe trükk, lk. 5–36.
- Väisänen, Armas Otto 1970. A. O. Väisänen muistelmia. – *Kalevalaseuran vuosikirja* 50. Helsinki, s. 6–74.
- Väljavõtteid 1937 = Väljavõtteid ERA kolleegiumi otsustest. – *Rahvapärimeste Selgitaja* nr. 3. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk. 72–73.
- Västrik, Ergo-Hart 1999. Eesti Rahvaluule Arhiiv. – *Paar sammukest XVI. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat*. Koostanud ja toimetanud Sirje Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk. 91–97.